

JACOB ISRAËL DE HAAN

Ondergangen

UITGEVERIJ BERT BAKKER

Jacob Israël de Haan (1881-1924), in de Nederlandse literatuurgeschiedenis bekend als dichter, verwierf zich in 1904 en in de jaren daaropvolgend als prozaschrijver een ietwat 'scandaleuze' reputatie.

Met de roman *ONDERGANGEN* (1907) schreef De Haan, zoals hij zelf zei, een werk 'van andere geaardheid'. Anders namelijk dan in de roman *PIJPELIJNTJES* en anders dan in de *NERVEUZE VERTELLINGEN* spelen in dit werk vrouwen de hoofdrol. Mannen gaan dood of emigreren.

De avonturen van de verpleegster Anna van Arkel en haar zuster Liesbeth zijn inderdaad scandaleus. In een wurgend gevecht op leven en dood, wreed en vol psychologisch raffinement beschreven, ziet men de één de ander in haar macht krijgen.

Dit vroege vrouwenboek, dat een ereplaats verdient ook op de feministische boekenplank, werd opgedragen aan De Haans echtgenoot, de arts Johanna van Maarseveen (1872-1946), feministe van het eerste uur.

Deze ongewone verpleegstersroman verscheen in 1907 in afleveringen in een tijdschrift. Door tegenwerking kwam het nooit tot een uitgave in boekvorm. Ook in officiële *De Haan-studies* werd *ONDERGANGEN* steeds doodgezwegen.

Zo heeft het tot 1984 moeten duren voordat die schade werd ingehaald en dit spannende boek aan een groot lezerspubliek ter beschikking kon worden gesteld.

ONDERGANGEN

Eerder verschenen bij uitgeverij Bert Bakker van J.I. de
Haan *Nerveuze vertellingen* en in de serie Bert Bakker
Bloemlezingen *Ik ben een jongen te Zaandam geweest*,
samengesteld door Gerrit Komrij.

Jacob Israël de Haan

ONDERGANGEN

MET EEN NAWOORD VAN
Rob Delvigne en Leo Ross

1984
Uitgeverij Bert Bakker
Amsterdam

© 1984 nawoord Rob Delvigne en Leo Ross
Omslagontwerp Rudo Hartman

ISBN 90 351 0127 8

Quoi dono lepidum novom libellum?¹ *Q. Valerii Catulli*

Voor dokter *Johanna van Maarseveen*

¹ Aan wie zal ik dit aardige nieuwe boekje eens opdragen?

I

Voordat zij naar het gemeenteziekenhuis der grote stad Amsterdam moest gaan om daar te leren als pleegzuster, woonde Anna van Arkel tussen Zaan- dam en Westzanen aan de Noorder-Ijdijk. Haar va- der was molenaar en hij bezat in, zeer bezwaard, eigendom hun eigen molen en hun eigen huis.

Het huis was gewoonweg gebouwd naar de trant der Zaanlandse woningen aan een dijk. Deels in de diepte van de delling¹. Men had het opgebouwd van hout, en dit was groen geschilderd, niet dof-donker groen, en niet gril-licht², maar van een bijzondere kleur, die men weinig anders dan in deze landstreek vindt. De pui van voren was van licht-grijs-gekalkte stenen geweest, maar die waren door de werige wer- king van opene westenwinden en van regen, verdon- kerd geworden. De voorgevel had vier ramen, en de nette deur daartussen, die wel-onderhouden, lak- bruin was, met uitgewerkt ijzersmeedsel, verzilverd wit. Die deur ging dan maar zeldzaam open, want van de twee vertrekken, die de woning daarneven had, werd het ene, zeer pronkerig, temet³ nooit ge- bruikt, en het andere enkel voor de zondagmidda- gen. Van de deur naar de dijk liep een vrolijk-vlug bruggetje, met een vloertje van grijze verf, en met

1 laagte

2 schel-licht

3 bijna

lichte leuninkjes van helderwit en heldergroen. Aan iedere kant daarvan was in diepte een populiertje geplant. Die twee waren uit droge zandgrond te Apeldoorn overgenomen, maar in dit lage, natte land tierden ze toch goed voort. In hun lengte groeien deden ze niet meer, en ze kwamen met hun trillende toppen precies aan weerskanten van 't ene openslaande raam, dat Anna's zolderkamertje had. Zo aardig waren die bomen in de lente, als de nieuwe-groene blaadjes gelijk gouden bloemen waren, wanneer de zon er achter scheen. Viel wind over hun losbelofte¹ en lichtweg-beweegbare takjes, dan was 't precies of dunne regen op de bomen vlood.

Van dijkhoogte af, naar beneden toe, was een trap aangelegd, grof van hout, slechtweg in groene verf, omdat er zoveel geloop langs kwam, naar de gebruikelijke deur, onder-achter in 't benedenhuis. De kinderen kwamen echter temet nooit langs die trap, omdat ze veel liever, rat-achter-kat², de kluft³ afgingen, met gillen en sprongen, vooral als 't gras glad en nat is, gevaarlijk om te glijden en vuil te vallen.

In 't onderhuis werd gewoond, daar was ook de keuken en het washuis. Uitzicht had die woonkamer dan toch weinig, door zijn lage ligging, en doordat aan het water achter de woning rankstammig, zwaargebouwd riet groeide, temet elleboogs-hoog. Als daar wind breed overheen veegde, dan kon dat

1 lof = loof

2 kat achter kat = snel achter elkaar

3 helling

riet ruisen en weer rechtbuigen, met dofstormend geluid, heel anders dan die twee losse popels aan het vóórbruggetje deden.

Belangrijk en aangenaam was het uitzicht van de twee, weinig-bewoonde, vertrekken, gelijkgelegen met de dijk. Het huis was maar één kamer diep, omdat de bouwbare ruimte tussen dijk en water te onbreed was, en daardoor hadden die vertrekken van voren en achteren ramen met ruim, hoog, helder¹ uitzicht.

Aan de voorkant strekten de bouwzame akkerlanden ver en in alle breedte weg, met weinig woningen en weinig water, geen vee. Stad Amsterdam was aan hoge, bijzondere gebouwen zichtbaar, Halfweg-Haarlem aan z'n drie fabriekspijpen, en geheel ver werd Haarlem aangeduid door de eenzame Grote Kerk, waarop zon zo spits-scherp dakblinken mocht voor het donkere dalen. Was het nacht, donker, dan had de IJpolder maar luttel licht van zowat losse boerenwoningen, en die sliepen vroegtijdig in, en dorpen lagen er niet. Trillende geel, dun-goud-oranje schroeide laat de Stad weerschijn tegen de lucht af. Dat geleek een strak dundoek sierlijk, en zo donkerder-lager de lucht, zo beter zichtbaar die dun-gedoechte schijn. De kinderen keken daar vaak naar, en ze bespraken hoeveel lichten er wel in Amsterdam brandbaar waren, en hoeveel men er doven kon zonder die luchtige schijn zichtbaar te verminderen.

1 De tekst heeft: elder.

Wanneer het getij regenend was, en juist stil geworden, zodat 't niet langer regende, maar de lucht vol fijn-gestofte waterdamp trilde, dan was lichtschijn der stad als vuurschijn zo woedende rood, en de kinderen meenden, dat geheel de stad over volle breedte in angstige brand stond, zó rosrood als alles was.

Aan achterzijde had hun dijkhuis uitzicht over vlakke weivelden van 't Zaanse land, vol dorpen, vol losse woningen, vol molens, en vol water. In donkere avond streepten de langgelegen dorpen slierten van licht over 't lage land met wakken van donker daartussen. Losse lichten stipten in laagstille sloten, maar dat werd alles op vroege tijd geblust, en dan lag daar al dat lage land leeg van leven, behalve dat heel wat molens voor-de-wind 's nachts bleven doordoen, donker-groot. Losweg van tijd op tijd schreeuwde een molenaar of een balkenvlotter wijd over de stille streek.

II

Gescheiden door het water, waar de balken lagen, was de molen van 't huis af. Molen en houtschuren en schuithuis, dat was daar alles saam op een eigen eilandje gezet. Van huis af werd dat lopens vrijwel moeielijk bereikt, 'n end om over de dijk, en dan nog over 'n andermans land met koeien. Maar tussen de platte schepen voor het vervoeren van de planken, lei de lichte jol, waarmede men over en weder kon varen als dat haastig nodig was. Des zondags, en wanneer door de week, met windeloze lucht, de molen wien-gestrekt stil moest staan, dan werd de lichte rankgeflankte boot door de kinderen speels op het welvertrouwde binnenwater gebruikt. En zo gul als die boot in het roeien was, en zo makkelijkweg als die zeilen wou, met 'n enkele lap aan 'n riem als zeil, en de andere riem wikkend voor roer. Ze brachten het bijwijlen tot aan Wormerveer, en dan terug, in de wind, over het gevaarvolle buitenwater, de Zaan, en die onder stormval waar stroom hoeken omspoelt, schuimen kon, dat 't lichte zeilding hozen vol spat-tend water schepte.

III

De molenaar, Van Arkel, was een verouderde man, door zenuwzieke pijnen gehavend. Zijn rug boog omgetrokken naar beneden, moeilijk op te buigen. Links was zijn lichaam temet verlamd. Hij had warmte nodig, en het open werk op de werf kon hij maar doen met pijnen en vloekende moeite. En manskraft minder kon niet worden gemist, nu de zaak in laatste jaren in schulden was geraakt, door die sterke mededinging van stoomfabrieken. En 'n molen die maalde, daar zat bij goed werk nog wel verdienste in. Maar 'n molen die ontijdig verkocht moest worden, dat was rommel, talhout¹, dat z'n schuld niet opracht. Vrees, dat de boel aan de paal² moest, dreef de oude man op, dat hij zich overzwoegde in het pijnlijke lijf. En hij joeg de zagers op, joeg de losse vlotters op, als die dronken werden, lui. De mensen buitenom, die niet wisten van schulden en zorg, die schimpten op hem.

Zijn vrouw was blind, geheel onzichtbaar. Van binnen waren haar ogen hulpeloos vernietigd, terwijl hun buitenbouw schadeloos was, gaaf, waardoor men niets van blindheid merkte. Meestentijds zat ze voor het raam van de woonkamer, en ze kon welhaast niets meer doen. Zij was op tamelijke jaren al, toen haar gezicht verloren viel, en haar handen had-

¹ brandhout

² te koop gezet

den hun fijne aantasting verloren, zodat ze niet gevoelig lezen en werken kon. Een blind jong meisje van Nauerna had haar alles op de vingers willen leren, maar dat was onmogelijk mislukt. Door die verblinde jaren was zij een doodse vrouw geworden, die nooit iemand 't eerste aansprak, niet ontevreden was met 't deel, dat men haar toebracht, maar ook nooit iemand voordelig prees. Uitgaan dee ze niet. Zij zat maar op haar plaats, waar ze wind hoorde vegen over het riet, en spoelende water klasperen langs 't wallekje, wanneer wind opstormde. Haar grijze ogen, wreed¹, staarden in onzichtbare nacht, terwijl haar witte werkeloze handen stil naast elkaar lagen in haar schoot.

Zij luisterde. Angst had haar steeds bezig in haar blind verijdeld bestaan, dat er een fel breekbaar ongeluk gebeuren zou in het binnenwerk van de molen. Die was vervallen, omdat er enige jaren al te weinig aan onderhoud was besteed, waarvoor geen vrij geld was. En er kon niet meer worden geleend, en als de molen moest worden verkocht, geen kosten en geen schulden kwamen er uit. Ze zouden broodnodig arm zijn, meteen verminderd in stand, als molenaarsknechten. Het was haar angst. Ze kon de molen niet rustig zien, en 't was onhoorbaar in de woning of die wel werkte, al dan niet. Toch wist zij ogenblikkelijk snel als hij stilhield. Haar kinderen verbaasden zich daarom. Geen rust had zij eer dat

1 hard, gevoelloos

iemand van de molen terugkwam, en ze wist, dat het niets was, een kleine feil in de scherpte der zagen, maar stellig geen onbetaalbaar-duur mankement.

Eens, toen zij waarnam, dat de molen, die ze niet zien kon en niet horen, met vlotte wind geruime tijd ijdelstond, toen was zij opgeangst uit haar doodsblinde zitten, onhoudbaar. Ze was alleen op de woning. Gegild had zij van hun achter-erf af over warm-zonnige waterstreek naar de molen toe, tot haar jongen overkwam, verschrokken, en haar vond neergezakt aan de wal, geheel verbijsterd. Zij snikte, of er dan iets was met de molen, dat die zo lang stil en leeg stond in zo'n volle voordelige wind? Nee, zei de grote jongen, vreemd en wrevelig, er was niets, daar ging hij al weer. Zij bemerkte dat ook, hoewel zij niet zien en niet zo ver horen kon.

IV

't Meeste werk op werf en molen dee hun zoon Kees, die zó werken kon. Hij wist wreedweg precies, hoe bedreigd het bezit was van molen en woonhuis, en hij werkte met z'n handen mee, en met z'n hersens mee, dag in-en-uit, om de boel van-hun-eigen te houden. Want hij wou niet verminderen in stand, knecht worden. Ze werkten tòch nog met eigen spul, al was hun eigenrecht op huis en molen minder dan niks waard, en almaar met willekeurige, waardeloze verkoop bedreigd, wanneer niet op datum precies 't schuldige rentegeld betaald werd. Als hij d'r over dacht, hoe anderen hun in de macht hadden, dan wier¹ hij razend in z'n breed-groot lichaam, dat z'n vlees fel spiertrilde, en z'n licht-blonde ogen donker werden, dieper. Dan smeed hij lichtweg met het zwaarwichtige houtwerk, geweldig in z'n woede. 't Volk wist 't wel, als de jonge baas zo dol meewerkte, en als z'n ogen zo donker werden, dat ze hem dan op z'n best maar wijd uit de weg bleven. Opgestookt door zijn woedende werkzaamheid, deden ze mee, en de losse luie vlotters dorsten niet te zuipen, als 't zo eeuwige warm werd op het lage water, pal onder de zon, schaduwloos. Want Kees was niet te goed of hij meppe de drankfles uit de vlekken² van de grofste vlot-

1 werd

2 *De Zaanse volkstaal* van G.J. Boekenoogen geeft als betekenis van fleek: hand.

ter nog tegen de wal aan flarden.

Z'n vader joeg hij op in 't werk, en die blijd was, dat Kees hem zo op 't werk hield, al kromp z'n kromme lijf van pijn, en kon hij met z'n haakse verwarde vingers, die almaar machteloos rilden, geen end hout meer tillen en hanteren. Hij kon toch toezicht houden op die losse werkbende. Maandags moest de jonge molenaar voor de zaak naar Amsterdam tot in de middag. Z'n vader kon dat niet meer doen, en die dus met 't felste weer nòg op de werf te wezen had, dier maandagen.

Ze hadden vroeger voor enkele avenden per week een onderwijzer gehad van Westzanen om boeken bij te werken. Maar 'n goed jaar lang was Kees alle woensdagen als d'r geen wind was en op alle zondagen naar Zaandam gegaan om les te halen in 't boekhouden. Toen kon hij het, en de betaalde boekhouder had afgedaan.

Trouwen kòn hij niet, met jaren nog niet. Misschien als de drie meisjes uit huis waren, getrouwd, of dat ze hun eigen kost verdienden, en dat z'n vader en moeder dan bij hem kwamen te wonen in 't huis op de dijk, of z'n moeder alleen, als z'n vader dood was, want die kon alle dag te vallen komen.

Hij was 'n groot-volwassen kerel, Kees, en hij verlangde veel. Toch ging hij temet nooit met de andere jongens naar stad, naar de witte vrouwen, om de onmogelijke kosten niet. De jongens, die niet wisten van zijn schuldig, bedreigd bestaan, en die de Van Arkels met eigen spullen voor stil-en-rijk versleten,

die ketsten met spot en lachen tegen 'm op. Hij duldde dat vloekend, bang, dat hun innige armoë openen-bloot kwam, wanneer de molen werd verkocht, en zij vastwel gelijk met knechten kwamen.

Z'n enigste uitviering van vreugd, dat was voor Kees Zaandammer kermis, daar spendeerde hij z'n losse centen van 't hele jaar aan. Die begon de leste zaterdag van augustus, en duurde dan over twee zondagen heen. Net goed in de tijd, meestal zonder kou, en toch was 't vroeg genoeg donker, dat de kramen en spullen hun lampen opkregen, want 'n kermis overdag, dat was geen lol, dat was goed voor ouë wijven en kinderen van 't bewaarschool. Maar 's avonds lol genoeg. Hij was maar niet eventjes getapt, de grootste vent van de hele Zaan, die hij was, met 'n paar ogen in z'n hoofd, en 'n beetje los met z'n mond, net goed op de kermis.

Tòch vergat hij 't werk niet, zodat hij nooit te laat langes de kermisstraten zworf, of nachten op Zaandam overbleef. Als de rest van de Westzaners toch bleven, dan ging hij alleen naar huis, de dijk over. Van de hoogte af zag hij kermisstad neer-gelegen, er stond als 't nattig weer was dun-rode damp boven sommige vurig-verlichte streken; met wind mee was 't smal-scherpe gillen van de stoomfiets¹ maar wat

1 een door een motor aangedreven kermisattractie; vgl. De Haan in *Kanalje* (1904): 'Volop kermis was 't...(...) voor 't eerst was d'r op 't dorp 'n stoomfiets... die lawaaide hard met z'n fluit...(...). En tot laat in de nacht 't gehos langs de kramen en door de draaimolen en de stoomfiets in en uit...'

goed te horen. Toch liep hij verdervoort naar huis, want hij kon waarachtig in het werk niet worden gemist. Alleen de laatste zondag bleef hij 's nachts over op Zaandam, daar had de kermis dan gewoonweg geen sluitingsuur. Los vrouwvolk kwam in troepen over uit Amsterdam, om wat geld te verdienen aan de wilde jongens van de Zaan, wen die dronken werden, speels. Op zo'n nacht ging Kees van Arkel niet naar hun huis over de eenzaam-koele dijk tussen donkere landen.

V

Sinds de moeder werkloos, blind, was geworden werd het huiswerk 't meeste door de oudste dochter, Jo, gedaan, en dat wel op z'n zuinigste, met zo allerminst mogelijk hulp. Zij was een forse, zwijgzame vrouw, die uren lang bij haar moeder zat, zonder dat de vrouwen veel zeiden. Johanna wist óók van hun verarmde staat, die buitenaf zo rijk werd beoordeeld. Zij sprak daar op sommige tijd over met de hevige werker Kees, en zij spoorden elkander aan dan toch alles te doen om hun erf uit vreemde eigendom te houden, hij op de molen en zij in 't huis.

Maar inenen wilde Johanna trouwen met een man, die te Wormerveer op ongegoede stand 'n winkel in manufacturen deed. Anna kwam nu toch al goed in de hand¹, en als zij vroeg in het huishouden kwam, dan spaarde zij het laat te leren. Men meende dat Johanna's vertrek een verlichting van lasten voor 't gezin kon zijn, en zij trouwde de woning uit.

De twee jongste meisjes, Anna en Liesbeth, waren de kleintjes genoemd, omdat zij temet even oud waren, en in jaren weder merkelyk van de twee anderen verschilden. Zij wisten niets van de dreigende schulden af. Gelijk-op leefden zij met de overige kinderen van hun stand. Ze gingen eerst naar de Westzoner dorpers-school en daarop naar de taalkundige meis-

1 kwam goed in de hand = kon goed helpen

jesschool te Zaandam¹. Ook leerden zij dansen en verschillende soorten muziek.

Anna was een kind van eenvoudige wijze. Zij leefde vriendelijk en voorkomend met iedereen. Maar minder dan gemiddelde-mooi was zij. Ze had onsterke ogen en moest daarvoor steeds een onsierlijke bril dragen. Weinig haar had zij, kort en dun. Toen Johanna trouwde en zij van school af geheel in huis kwam, stak ze 't op. Er was niet meer dan om 't strak langs haar gezicht in tweeën te scheiden, en dan nog voor een klein knoetje van achteren. Zó hield ze het haar gehele leven, en haar gezicht leek er heel verouderd door.

Het jongste zusje, Liesbeth, was van andersgezinde aanleg en aard. Ze was van merkbaar-mooie lichaamsbouw, voorzichtig² onderhouden handen en zwaar-sierlijke dracht van rosblond haar. Zij had een aangename zangbare stem, die ze uitmuntend onderhield. Nog op school zijnde had zij verhouding tot verschillende welgestelde jongens. Ze was alleseisend voor hen, wreed van verstand, buigzaam en voorzichtig.

¹ meisjesschool met uitgebreid leerplan, waaronder moderne talen, opgericht in 1885

² zorgvuldig

VI

Korte tijd nadat Johanna te Wormerveer woonde liep de handel van haar man op faillissement uit, en alvorens dat verbindend was geworden, stierf de molenaar Van Arkel. De kinderen waren bedroefd met droefenis welke doodgaan in ieder woonhuis maakt. Maar het geregelen der zaken hield hen scherp bezig. Er waren de twee minderjarige meisjes, en dat bracht bedreiging met boedel-afscheiding en openbare verkoop van huis en molen, wanneer men de minderjarigen haar erfelijke waarde niet aan andere voorwerpen toebedelen kon. Voor 't eerst werd hun mindere welstand open-en-bloot gelegd, toen door middel van de Zaanlandse dorpsbladen de schuldeisers van de nalatenschap werden opgeroepen, en het bleek, dat deze alleen met het voorrecht van boedelbeschrijving¹ was worden aanvaard. Dat verwonderde de mensen, zodat ze er scherp over spraken. Voor de kinderen waren die herhaalde advertenties tot schaamte. En almaar door nog bleef bedreiging van de verkoopbare molen. De jongen, Kees, raasde, dat als de molen verkocht werd, dat hij 't dan verdraaide om als knecht in de Zaanstreek te blijven. Dan ging hij gewoonweg met wat hem toekomen zou naar Amerika, daar was wel plaats voor hem, en anders

1 Het woordenboek van Van Dale licht 'onder voorrecht van boedelbeschrijving' toe als: 'onder beneficie van inventaris'.

maakte hij plaats. Z'n moeder, zei hij, die moest maar bij Johanna op Wormerveer gaan wonen, en de twee meisjes konden in een huishouden gaan.

Enige dagen was de mogelijkheid, dat de molen behouden bleef, helder en berustigend van eenvoudig doorzicht. Hun notaris zeide, dat de burgerlijke wet wel toeliet de inboedel onverdeeld te laten, tot de minderjarige meisjes voljarig zouden zijn. En met de schuldvorderaars was lichtweg een regeling te treffen, wanneer die maar tot hel inzicht werden gebracht, dat gedwongen verkoop ook in hun nadeel was. Rustiger in afwachten werden hun bitse dagen.

Maar binnen de week was de verkoop toch verschrikkelijk zeker. Men begon op te komen voor de schuldeisers in het opengebleven faillissement van Johanna's man. En die eisten gereede uitkering van haar deel of anders verkoop. Het was niet meer te mijden. Eéns was er nog een aanval van slaande woede en verwijten tussen Kees en de man van Johanna, die daarna niet meer bij elkander kwamen. Daarna kwam moedeloze verdoffing. De blinde vrouw trok zich geheel terug binnen haar onzichtbare eenzelvigheid; ze zat nog wel met wreed-geopende ogen, stille-werkloze handen, in haar plaats aan 't benedenraam, maar ze wist niet meer geregeld, wat de molen dee. De jonge molenaar raasde niet langer, hij zeide bits en bitter, dat hij 't vervloekte land uitweek. Ook begon hij in die tijd felle hoeveelheden drank te drinken, men sprak er schandalig over op Westzaan en op Zaandam. De twee jongste meisjes werden stilge-

schrikt. Liesbeth was van school thuisgenomen, de school was nu te duur, en het meisje bleef beter van Zaandam af. Schandelijke dag werd het nog voor allen, toen de veilingsbiljetten werden aangeslagen, aan het woonhuis, aan 't erfhek en aan de molen.

VII

Het gehele spul werd weinig-geprijsd ingekocht door een molenaar van Westzaan voor zijn tweede zoon, om er zich na een huwelijk te vestigen. Dat verbit-terde Kees nog meer, dat al hun erf voor temet zo weinig geld ging. O, die vent, die kwam er goedkoop genoeg aan. En 'n jongen, die nieuwe eigenaar, 'n schoolkind, 'n speler, dat-ie zó door z'n vader in de spullen werd gezet, en hem d'r afjoeg. O, als dat minne knulletje met z'n handen hem eens van de werf¹ had moeten afjagen, dàt had hij moeten zien! Wie bracht hij mee? Zes zulleke mannegies? Die maakte en die brak Kees immers nog. Ja, ze joegen hem weg met de centen, dat was nog makkelijk, als je die zo voor 't opscheppen had.

Tot mei hadden zij, inschikkelijk, nog in de spul-
len kunnen blijven. Maar Kees vertrapte dat. Geen
dag langer dan 't moest. Nou erf-en-huis hun ont-
eigend waren, hij bleef d'r geen dag meer op. Geen
voet, die hij meer op de molenwerf zette, en hij liet
vast niet meer werken. Die paar centen, die d'r nog te
verdienen waren, die wou hij nou d'ris verschoppen.
Welja, arm waren ze immers toch, niks of 'n-beetje-
minder, dat was 't verschil ook niet. En maar nog
goed, dat hij niet meer in de molen kwam, want hij
was in staat om er de hele boel in mekaar te vernie-
len. Als ze maar wisten, dat hij d'r sterk genoeg voor

1 erf

was. Zo raasde hij uit, met gevaarlijke woorden, tegen de nieuwe eigenaar, toen die rustig, meelijdend, te bespreken kwam. Op Zaandam en Westzaan zeien ze, dat Kees van Arkel krankjorum was geworden.

VIII

Binnenkort brak de gehele familie uit elkander. Elk kindsdeel was enige honderden guldens. Met het hare trok de blinde vrouw bij Johanna binnen. Dat gezin had zich te Krommenie gevestigd, in een mindere winkel dan de vorige was geweest. Dagelijks ging de man met de hondenkar op afrit van boerenklantjes in omgelegen dorpen en losse woningen. Zij was nietig geworden, klagelijk, de blinde moeder. Ze leefde maar verdervoort in het dompe, luchteloze vertrek, het enigste, dat er na winkel en washok van de woning overschoot. Binnen enige jaren stierf ze. Johanna merkte weinig van haar dood. Zij was begonnen zich af te leven met haar kinderen. Telkens stierf er een, aan voedingsstoornissen, want zij kon ze het hunne niet geven, en telkens kwam er een ander kind bij. Voortdurend verhuisden ze, van Krommenie weer naar Velsen, en naar Beverwijk, en weer naar Wormerveer. Ook al eens in geheel andere streek, naar Weesp. Maar het ging nergens voldoende. Er was geen week zonder zorg, geen dag. Johanna klaagde nooit, dat lag buiten aanleg en aard. Ze aanvaardde, hield de zaken nog zoveel doenelijk in 't rechte. Ontaarden dee ze beslist in dat vernederende leven, want ze werd vroeg een oude vrouw, vaal van geel-benig gelaat, volstrekt niet zorgzaam op haar klederen. Toen zij ophield met kinderen krijgen had zij er drie over. Een meisje, dat later aan t.b.c. stierf. Een jongen, sterk van lichaam en verstandelijke zin,

die op jeugdige leeftijd als machinist¹ ener suikerfabriek naar Tegal ging, en daarna nimmer wederom met hen in aanraking trad. Het jongste kind was een petit² meisje. Zij huwde nooit, en verbleef haar bleke leven bij de moeder door, die zij met naaigoed voor de verkoop help.

Met zijn deel was de verbitterde werker Kees naar Canada gegaan. Soms schreef hij, en het ging hem goed in dat werkzame land. Toen Johanna hem de dood van de moeder meldde zond hij 's mans bijdrage over in de kosten van graf en gedenksteen. Daarna geen bericht meer, hij was verdwenen, brieven aan hem afgezonden waren onbereikbaar.

Het mooie meisje Liesbeth bleef korte tijd werkzaam op een Amsterdams bureau. Voor ze nog meerderjarig was geworden, verkoos zij het lichte kosteloze leven te Parijs, en andere weeldevolle streken. Ze zond telkens wel geschenken naar Holland. Anna schafte die af, maar voor de verminderende vrouw Johanna in haar verslaafd leven waren het waardevolle bijdragen. Lange tijden hoorde men geen woord van haar. Enkelde malen kwam zij over, weeldevol, druk, ontwend aan haar mensen en haar landstreek. In het effene gezin van Johanna kwam ze met luide, nerveuze verhalen, van haar weelde des levens. O, dat men haar portret verkocht in al de modewinkels, en dat ze goud genoeg kreeg voor het zin-

1 gestudeerd technisch employé van de hoogste rang

2 dwerg- of lilliputterachtig

gen van één enkeld lied. Die mode had zij zelf gemaakt, o, enig, enig, enig, het zingen van Hollandse landliederen. Men verstond ze in Parijs niet, maar de heren betaalden ze wel. Ze viel ook uit tegen Anna, de brave zuster Anna, ja, welzeker, die haar liever niet ontving dan wel. O, ja, Anna was een nette vrouw, een zeer nette vrouw. Maar waarom was Anna zo netjes? Omdat ze eenvoudigweg te lelijk was voor het lichte leven. Dat was 'n noodzakelijke braafheid, prrrt, daar had ze een lach aan. Zij klapte haar slanke vingers van één hand snel over en weer, 'n geluid, waar Johanna trillingen door kreeg. Die antwoordde temet weinig. Ze vond, dat Anna gelijk had, maar ze bemerkte aan zich wel, dat ze mindermatig afkeer van Liesbeths levenswijze had, dan vroegere jaren. Ook dacht ze aan 't behoud der geschenken, die ze niet missen kon, met die voortdurende verplaatsingen, en een volgende winkel was toch nooit voordeliger dan 'n voorgaande. Liesbeth dacht op zulke dagen telkens waarom ze nog in Holland kwam, niet menigmaal, nee, maar ze kwam er toch nog. En nu hun moeder toch dood was, Anna haar niet ontving, wat had ze daar? Enkeld dat vale gezin van Johanna, de man sukkelig versuft, alleen hun jongen was aardig-sterk, vreemd tussen zoveel verbleekte, sterfbare kinderen.

IX

Anna werd verpleegster, stilweg. Drie leerjaren dee ze door in het grote sterfhuis¹ middenstads aan 't Rokin gelegen. Ze werd er nog stiller in leven en werken, dan zij thuis was geweest. Ze leefde haar dagen daar zonder geluid, en het werk deed ze met zeldzame correctie, zo precies². Door het gesloten leven in huis en stad werd haar aangezicht smaller-bleker, en ze leek op vroege tijd een oude vrouw. Zeldzaam ging ze stad-uit naar haar familie toe, en altemet heel niet meer, sedertdien, dat haar moeder stierf. Maar naar de geringe maat harer vermogens ondersteunde zij haar bezorgde zuster Johanna steeds.

Later vestigde zij zich als particulier verpleegster. Zij ging wonen op de Herengracht bij de Raadhuisstraat, in een stil huis bij andere eenvoudige vrouwen, en ze bleef daar heur gehele tijd door. Eén kamer huurde zij af, die niet licht was en open, neen, derde van vier ineenvolgende, aan een marmeren binnenpleintje gelegen, naar de wijze der ouden-tijdse grachtwoningen. Maar ze bleef er weinigtijds binnen. Men kende haar als een zeer goede verpleegster, en daarom had zij zeldene losse dagen. Zij leefde geheel zonder verlangen en verwachtingen. Ook

1 Het 'oude-mannen-en-vrouwen-ziekenhuis' Sint Bernardus. De verhouding met het Binnengasthuis in de allereerste regel is niet duidelijk.

2 zo precies, dat ze zelden gecorrigeerd hoefde te worden

over haar werk dacht ze slechts weinig, want zij deed het aldoor met even-effene werkzaamheid, lief-stil en dienende.

Zij had ten alle jare eenmaal enige weken vakantie. Maar dan leefde ze nog niet luid, neen stil, omdat zij vreesde, dat luid feestelijk leven haar voor 't verdere jaar verminderen kon. Vroeger had zij wel plan gemaakt met enige anderen naar levende steden buitenlands te gaan, Brussel, Parijs, Berlijn, doch tegen de bepaalde tijd mishaaide dat haar toch, en ze verkoos naar een stille stee te gaan, om versterkt haar werk te hernemen.

Toen zij ouder werd kreeg een gedachte haar beet, storende vol zorg, hoe het gaan moest, wanneer zij te oud, onbekwaam voor haar werk werd, door jongeren uitgedrongen. Sommige verpleegsters begonnen in het ziekenhuis reeds enigermate bij te dragen in de kosten van een levensverzekering¹. Zij had het toentertijd niet kunnen doen, omdat zij uit haar geldmiddelen steedsaan haar zorgen-verdrukte zuster Johanna helpen moest. Later was zij gaan bijdragen, voor niet veel, maar dan toch voor 'n bedrag van voldoende berusting. Ze had het niet kunnen volhouden, want het voze gezin van haar zuster kostte haar overveel. Johanna vroeg niet, en zij klaagde niet, ze verminderde enkel maar beslistweg, en dan gaf Anna haar wederom wat zij missen kon. Ook liet zij de moewe huisvrouw gedurende voldoende tijd rust ne-

1 pensioen

men, maar 't was daar in dat huisgezin toch vergeefs besteed. Eens had Anna 's zomers geen vrije rust genomen, om het geld niet, maar in de winter overviel haar dus een machteloze moewheid, welke haar werk verminderde en haar tot schadelijke tijd van werkloosheid dwong. Zij rekende er op meer en beter voor haar onwerkbaar leeftijd bij te kunnen dragen, wanneer Johanna's kinderen groter werden, en zelve verdienstelijk.

Zij had nu een nachtverpleging; dat was weer schadelijk, wijl ze nu zelve haar dagelijks voedsel te bezorgen had. Haar verpleegde was een man van iets minder dan middelmatige leeftijd, lijdend door de diabetes en pijnwoelend gangreen¹. 's Daags werd hij door zijn vrouw verzorgd, de lange tijd zijner langzaam-verkrachtende ziekte door. 's Nachts diende een verpleegster, maar telkens wisselden die voort, omdat deze verpleging weinig voordelig was, en bovendien niet lang houdbaar door het karakter van de man. Ten einde raad vroeg de dokter zuster Anna te komen. Zij nam dat aan uit medelijden met de man, maar die pijnlijk-geraakte zieke woedde stil en bijtende dadelijk tegen haar, wijl hij achterdacht, dat deze oudere vrouw slecht was, onbekwaam, een uitgeschotene, die men voor hem voldoende achtte.

Het ziekenhuis was gelegen aan een van de lange kanten van 't Sarfatipark², middenin, terwijl de slaapkamer, waar de man zieklag, één-hoog was aan de straatzij, niet aan de achterkant, omdat deze zieke de stilte der achterbuurt tegenstond. Zuster Anna was verplicht daar zowat om tien uur in de avond te wezen, maar op menige dag ging zij vroegertijds om de moeitevolle huisvrouw daar te ontzien. Maanden door hield ze die verpleging, een zo zwaar van lasten toch.

1 het afsterven en rotten van weefsel, vooral bij suikerpatiënten

2 De Haan schrijft Sarphati steeds met een f.

De zieke man wist, dat men aan zijn ziekte plotse-
ling wegsterven kon, en het was zijn vrees, dat hij
in enen doodviele, zonder dat zijn vrouw en zijn kin-
deren aanwezig waren. Hij hield niet van hen, hij
hield van niemand niet, maar in zijn leeg-slapeloze
dagen en nachten had hij zich starvoorts ingedacht,
hoe zijn sterven wezen moest: vrouw en kinderen
om hem henen in de nacht, en hij dan wit en stil af-
stervende. Daarom wilde hij geen ogenblik alleenge-
laten wezen overdag. Als 't nachtwaak was riep hij
overvele keren: 'zuster... zuster' en dan vroeg hij
haar iets, dat niets-om-te-vragen was, enkel slechts
om te weten, dat zij niet sliep. Doch zij sliep nooit, zij
kwam dadelijk uit haar stille zitten op, en zij behan-
delde hem naar behoefte of nodeloos verlangen. Ook
dàt was weder verbitterd voor hem: haar altijd lief-
stille zorgen. Die man was van kind af van een ach-
tervolgend karakter geweest. Achter iedere hande-
ling der mensen zocht hij een andere, een baatzuch-
tige, te zijnen verderve bestemd. Was zo een een-
maal opgevonden, dan bouwde hij daarop een geheel
stelsel van slechtheid, zodat hij niemand vertrouw-
de. Het was hem steeds aangenaam onrechtvaardig
behandeld te worden, wijl hij daarin een bevestiging
van zijn achtergedachten vond. Een zeer genoeglijke
dag was het geweest, toen de dokter hem gasthuis-
verpleging had aangeraden, die rustiger was, minder
kostbaar dan thuis. Hij weigerde, en later alleen ge-
laten beklaagde hij zich zo, dat men hem uit het
eigen huis wilde ontslaan. Zijn vrouw was zeker de

moeite te veel, ook zou zij de dokter wel een goed geschenk hebben beloofd, want die raakte toch derwijze een dagelijks-bezochte patiënt kwijt. Maar steeds, zijn hele leven door, was iedereen hem slecht gezind geweest, en de mensen, die hem genegenheid vertoonden, deden dat in schijn, wijl ze daardoor iets verwachtten. Wanneer men hem bezoeken kwam, dan docht hij bitter: 'ze komen om te zien, hoever ik al heenben', en omtrent de mensen, die temet niet kwamen, dacht hij: 'nu ik niets meer voor niemand doen kan, zien zij niet meer naar mij om'.

Gedurende reken¹ van ziek-lege dagen verergerde zich zijn achterdocht. Hij wist, na daar goed over te hebben nagedacht, zeer beslist, dat zijn vrouw aan deze zuster meer geld besteedde, dan aan de voorgaanden. Waarom verzorgde zij hem anders zo duldende? Waarom kwam zij zo vroeg vóór haar tijd? Waarom ging zij anders nog niet weg, gelijk de andere pleegzusters hadden gedaan, omdat hij uitgeput was en daardoor wel lastig? Hij ging scherpelijk inkomsten en uitgiften van hun gezin na, om te besluiten, waar zijn vrouw het stille overgeld van de zuster vandaan kreeg. Maar alles sloot busdicht, er was geen plaatsruimte voor verborgen uitgaven. Toen begreep hij, dat zijn vrouw met anderen geldknoeide om dat later wel, als hij dood was, terug te geven. Ze dee dat denkelijk al heel lang, want anders had ze meer geld nodig. Het verwonderde hem, dat hij dit

1 reeksen

niet eerder zo begrepen had. Verbitterd overdacht hij deze zaken, met een aangenaam voelen van gelatenheid tevens, dat iedereen toch slecht voor hem was, terwijl hij steeds geschikt bleef.

XI

De ziekenkamer moest 's nachts donker zijn. In de eerste nachten had zuster Anna licht aangehad, een smal lampje, dat z'n schijn aan 's mans kant afdekte, en over haar handen alleen licht gaf, waarbij ze werken of lezen mocht. Maar de zieke in zijn overspannen last verzocht haar het licht uit te laten, want hij kon niet nalaten er telkens naarheen te kijken, en dat hield hem de slaap uit. Zij stak na dat verzoek geen lamp meer aan, en ook dat stille toegeven verbitterde de man. Wel gewende zij zich één gordijn in de kamer open te laten, ook als 't dag werd, daarover wilde dan de man niet klagen.

Nachten dóór-en-dóór zat zuster Anna in stilzorgzame wacht. Temet enkeld gestoord, wanneer de man zijn nodeloos: 'zuster... zuster' riep. 's Zomertijds, bij 't vroege lichten van de dag kon zij lezen of handwerk doen, niet in het donkere nachtgetijde. Dan zat ze maar, werkloze handen in haar schoot, en ze dacht alweer eens de gewone dingen na, hoe hun gezin uiteengebroken was door vaders dood en de afgedwongen verkoop van de molen. Daarna: moeder verminderd, dood; Kees weg... Johanna zonder baat tobvende in haar min, nederig leven... Liesebeth de verdorven weg opgegaan. Zelve had zij veel zorg voor haar verouderde dag, dat ze niet verdervoort kon... ze voelde zich nu al vaak zo moew... en het oudste meisje van Johanna, dat teringziek naar Hel-

lendoorn¹ moest, kostte meer dan voor haar misbaar was.

Met stil kijken staarde ze over het Park. Ze was dannog blij, dat de zieke woning dáár lag met dat ruime uitzicht. De vijver in gladglas spiegelen 's zomermorgens, de bomen grijs berijpt in winternacht, daarvan behield zij geheugen, droef en schoon.

¹ In dit Overijsselse plaatsje was een Volkssanatorium voor longlijders, geopend in 1902.

XII

Het regende die herfstmorgen geluideloosdun, mistend uit mat-lage lucht, toen zuster Anna moew na een moeilijke nacht, het ziekehuis uitkwam. Ze keek naar het naaktgetakte park, treurig vervaald, en naar de vale lucht daarboven ontkleurd. Dan door triestige straten thuistoe. Ze liep langzaam op, telkens of ze van zelve zou blijven staan, en dan opzettelijk voortmoest. Haar denken was suffig-moew: het meisje van Johanna ging slecht... er moest geld wezen voor verderdurende verzorging, en Liesebeth zeide, dat ze niet bijbrengen kon, daar ze ouder wordend, minder gewaardeerd werd.

Ook ging de zieke man tot-der-dood-toe achteruit; zijn verstand raakte aangetast, zodat hij dagen, nachten, door-en-door, ontzinde woorden ijdelde. De verpleging werd daarmee zo moeitevol.

Zij rilde, de zuster, in haar dun-zwarte kleren, zwaarbedropen van regenmist, en er was een doffe treurigheid in haar gedachten, onderwijl zij de Gracht beschreed, leeg met de somber-vroege dag.

Toen zij in haar woning kwam vertelde het dienstmeisje, dat er nu al een dame op haar wachtte, en toen zij in haar vertrek kwam zag ze dat 't Liesebeth was. Zij zagen naar elkander, toen sprak deze:

'Dag Anna... hoe gaat 't met je?'

Ze was zó verschrokken, Anna, haar ogen zwie-melden dof, en ze wilde vragen, wat de andere doen kwam. Maar ze beet dat terug, zodat ze zeide moeilijk-af:

'Goed... gaat 't je óók goed?... ik kom uit mijn verpleging...'

'Ben je¹ moei, dat je misschien slapen wilt? Dan kom 'k vanavond nog wel terug, als je maar zegt hoe laat... zie-je, ik wou graag met je praten...'

Ze sprak zéér nerveus, Liesebeth, ze sloeg met haar garen handschoenen telkens op haar ene knie. Van waar zij zat, zag ze, achter een schut, dat ze prrr ordinair vond, een ledekant staan en ze dacht: bepaald heeft ze maar één kamer. Toen zeide ze:

'Heb je maar één kamer hier?'

'Ja... ik ben er haast nooit... alleen overdag... en als ik 'n buitenverpleging heb helemaal niet.'

'Wat heb je nu?'

'n Nachtverpleging, al heel lang dezelfde.'

'Dat 's onvoordelig niewaar?'

'O, ja...'

Ze spraken nu niet. Anna dacht: ze komt om geld, en Liesebeth: ze verweert zich al vast. Dan zeide ze:

'Maar je komt er toch goed van... je heb het 't beste van ons allen.'

'Ik heb óók m'n zorgen... 'k heb geen pensioen.'

'Ik óók niet... je doet nogal veel aan Johanna... niet?'

'Ze vraagt nooit... en haar oudste meisje is zo ziek... dan moet je wel doen, wat je kunt.'

Liesebeth nu sprak fel, scherp:

'Dat huwelijk van haar met die slomerd, dat is ons

1 In de tekst staat: ik.

ongeluk geweest... daarvoor moest indertijd de molen worden verkocht... als dat niet was gebeurd dan was alles anders gegaan...'

'Wat geeft dat nu nog... praat daar nu niet meer over.'

Liesbeth antwoordde, nederig:

'Dat 's maar makkelijk... spreek daar niet meer over... Johanna heeft ons in al die jaren handen vol geld gekost... dat weet je wel... 't beetje, dat moeder had, is bij haar opgegaan... er was geen geld voor de begrafenis... nee, laat me uitspreken... ik heb gegeven zolang ik had... maar ik heb niet meer... trouwens, ik heb jou ook altijd van alles willen geven, maar je wou 't niet hebben...'

'k Had 't niet nodig...'

'En mijn leven stond je niet aan, zeg dat maar eerlijk... zeg 't maar... enfin... als ik al 't geld, dat ik aan Johanna heb gegeven hier op tafel had, dan was 'k nu niet doodarm.'

'Ben je zo arm?' vroeg Anna. Ze voelde gevaar... waarvoor kwam Liesbeth anders hier... dacht die misschien, dat zij rijk was.

'Ja, ik ben zó arm' snerpte de andere overspannen: 'die mooie flodderjapon dat 's alles wat 'k nog heb... zo arm ben ik... ja vroeger had ik geld genoeg, toen 'k jong was, welzeker, dan krijg je wat je maar hebben wilt... maar 'k ben oud geworden... lelijk... dat zie je wel... ik kan me niet meer mooimaken, en nu lusten de Fransmannetjes me niet meer... ik heb niets meer... geen cent... m'n laatste dingen heb 'k

verkocht voor 't reisgeld... ik ben op...'

Anna staarde voor zich weg, ze was moew, en nu dat óók nog. Ze dacht: ben ik zo hard geworden, dat ik temet niets voor Liesebeth voel?, en ze zei:

'Ben je al bij Johanna geweest?'

'Nee... wat moet ik daar doen... die heeft genoeg aan haar eigen armoe.'

'Liesebeth' zei Anna nu kalm, flinkweg: 'ik begrijp 't wel, je komt om hulp bij mij... maar ik verzeker je: ik heb 't niet... ik heb niet...'

'Heb je 't niet? Al die jaren, dat je geregeld heb verdiend en zo zuinig leeft... zeg dan liever dat je 't niet geven wilt... dat je potten wilt.'

'Ik wil niet potten... ik zal je precies zeggen hoe 't met m'n geld staat... pensioen heb 'k niet... ik heb 'n polis van zeshonderd gulden op zestig jaar... dat 's toch niet te veel hè... en die kan ik niet eens geregeld doorbetalen... ik heb telkens moeten lenen.'

'God, maar hoe kàn dat... ik dacht, dat je goed d'r bij zat.'

'Ja, dat denken d'r wel meer... je denkt, dat ik gierig ben... als je alleen maar weet, dat ik voor Marietje van Johanna twee gulden daags betaal in Hellen-doorn... en dat ik zeventig gulden in de maand verdien... kortaf, niet meer... de mensen kunnen niet meer betalen...'

'Goed, ik hoor 't al... je kunt me niet helpen of je wilt 't niet... dat komt voor mij precies op 't zelfde neer... dan moet 'k maar verder... ik weet anders waarachtig niet waarheen...'

'Kan je dáár niet wat vinden?'

'In Parijs? Dacht je, dat 'k 't niet geprobeerd had... de laatste jaren heb ik zeker niet genoeg armoe geleden... jij kent Parijs niet... de hele wereld niet... wees daar blij om... gewoonweg, als 'n vrouw lelijk wordt, en ik ben lelijk geworden, dat zie je wel... ik zeg: als 'n vrouw lelijk wordt, dan is ze niets meer waard... geen centiem.'

Ze klapte het gewone geluid door haar hard-dorre handen heen, en ze zeide:

'Dus ik moet vort... zo, als 'k reil-en-zeil.'

En dan, wijl Anna zweeg, smeekte zij, schreiende, snikkende:

'Ik bid je, help mij... ik walg van de arremoe die 'k daar geleden heb... 'k verdrink me net zo lief als daar weer heen te gaan... toe, help me... ik zal alles doen, wat 'k maar kan, om iets te vinden... huishoudster of in 'n winkel... als ik eerst maar 'n beetje op verhaal kan komen, en dat 'k wat andere kleren heb om me behoorlijk te kleden.'

Ze veranderde dan lichaamshouding enne stem, smekende, nederig:

'Niet, ik kan dan toch vooreerst wel hierblijven, is 't niet... tot ik wat heb... je wilt me toch niet op straat jagen... weet je nog wel, An, thuis, toen moedertje nog leefde, toen noemden ze ons altijd samen de kleintjes, weet-je wel?'

XIII

Liesabeth bleef dan daarna bij Anna wonen. Eerst hadden ze samen aan de éne kamer voldoende, maar toen er in de woning een andere, lichter, openkwam, wilde zij die er bij hebben. Anna verweerde tegen, sprak van al dat geld, maar wankel-twijfelend. Want Liesabeth was toen dadelijk al begonnen haar geheel te beheren. Zij was ruw in twisten, en waartegen de teerdere niet opkon. Die andere kamer werd toen bijgenomen.

Verder werden er kleren aangekocht van bescheiden Hollandse makelij, want de andere waren geheel afgegaan¹, waarmede ze zich niet bij de mensen kon voordoen. Ze dee druk, volvljtig druk, Liesabeth, om spoedig een lonende betrekking te vinden, doch daarin slaagde ze niet. En dan telkens, wanneer Anna vroeg of ze dan nu-nog niets had, dan zeide ze zo onverschilligweg van nee, nog niet, en dat ze er zeker te verouderd uitzag, of misschien wel niet bestemd² genoeg voor een Hollandse winkel of een Hollands huis. Ook weigerde zij uit Amsterdam te vertrekken. Toen Anna een bestemming voor haar vond als huishoudster bij een bejaarde arts te Deventer, wiens zoon ze door zieken kende, toen weigerde zij dit, Liesabeth. Ze zei, dat ze een goed leven te Parijs was gewend, en Amsterdam een groot dorp vond, temet

1 versleten

2 stemmig

versuft, en 't was dus een knap mens, die haar naar zo'n doodzielig dorpje, Deventer, kreeg. Of ze al niet genoeg te missen had vergeleken bij vroeger? Ze klapte snel en fel met haar vingers, en ze viel uit, tegen zo'n stuk zuster, dat blijkbaar d'r gehele leven nog niets anders deed, dan over geld denken, en over pensioen.

'Ja zeker' gilde zij door het behoorlijke huis, terwijl Anna beschaamd toezweeg: 'ben jij 'n zuster, ben jij 'n zuster, ben jij 'n zuster... 'n vrek ben jij... handen vol geld heb ik aan Johanna besteed... vol heb ik jou willen stoppen met cadeaux... ja, je wou ze niet hebben... daar was jij te fatsoendelijk voor... maar heb ik ze niet willen geven... heb ik ze niet willen geven... en nou gun je me 't brok brood niet, dat ik in m'n mond steek... nou moet ik naar zo'n gat... dat dooie gat... maar je krijgt me d'r niet heen... ik blijf hier tot ik wat goeds vind, en als 't je niet zint, dan laat je me d'r maar door de politie uitsmijten...'

Anna zweeg. Er kwam een machteloosheid over haar, een weten, dat ze toch niet tegen Liesebeth aankon, en dat die, lui, ledig, altijd, altijd, altijd, haar uitteren zou. Ze vermeed het nu met haar over heengaan te spreken. Dat dee ze toch niet, en van zoeken naar een betrekking werd niets bemerkt. Ze durfde niets te zeggen, vrezend voor haar eigen niet-sterk gestel, dat het onvast werd, minder tot zorgzame verpleging geneigd. Want ze wilde als verpleegster niet verminderen, om haar zieke niet, en om zichzelf niet.

Daarom ontzag ze haar zuster, en die dit bemerkende, driester, gulziger werd. Zij zocht naar geen enkele betrekking meer, en ze was begonnen op naam van Anna dure stoffen en lekkernijen te kopen. Verschrikt van al de rekeningen weigerde die wanhopig beslist daar nu toch iets van te betalen.

'Héél goed' zei Liesebeth met zwakke-droeve stem, alsof haar onrecht werd gedaan: 'laat jij je zuster maar voor kwaai-meid staan tegenover al die winkeliers... och ja, of 'k tòch al niet genoeg moet missen, vergeleken bij vroeger... maar jou enige gedachten zijn je zieke man, en je pensioenboekje.'

'Neturelijk, als ik niet meer kan, wie zal d'r dan voor mij zorgen? Ik heb geen zuster, die 'k tot de laatste cent afhalen kan... ik moet voor mijzelve zorgen.'

Als een kind, schel door de gehoorbare woning, begon Liesebeth te huilen, met grillige gillen, en alsof zij lichamelijk mishandeld was.

'O' schreide ze: 'haal ik je tot de laatste cent af... dat moet je mij in m'n ongelukkige omstandigheden nog maar verwijten ook... of ik al niet genoeg moet missen... maar goed, dan zal ik me wel tegen jou gemeen egoïsme verdedigen...'

En zij gewende zich de rekeningen voor haar losse uitgaven te laten zenden aan de woning van 't Sarfatipark, 's avonds laat, wanneer Anna daar de sterfbare man verzorgde. Machteloos, moew, betaalde die alles dan weer. En ze smeekte Liesebeth haar uitgaven toch te matigen; ze rekende haar uit, hoeveel zij

aan alle kanten toch te kort kwam, en dat zij dit jaar niets op haar pensioenboekje kon laten bijtekenen.

'Ja' zei Liesebeth, en zij knipte met haar vinger-toppen: 'die pensioenboekjes, dat is 'n héél goed ding, als je wat hebt laat je wat bijschrijven, en als je niet hebt, dan laat je niet bijschrijven... ik heb in mijn goeie dagen altijd te veel aan anderen gegeven, om een pensioen te kopen.'

'Goed... goed, je hebt altijd veel aan anderen gegeven... maar dat geeft je toch nog niet 't recht om op mijn naam allerlei onnodige dingen te gaan kopen, en mij op zo'n gemene manier tot betalen te dwingen...'

'Laten we niet zulke grote woorden gebruiken... gemeen... dat zeggen we zo niet... maar weet je wat, geef mij twintig gulden in de maand, behalve de gewone dingen, dan ben je van mij af.'

'Je bent gek... gewoon, je bent gek, zelf kan ik niet 't-minste-'t-geringste kopen, en jij geeft maar uit... ik zou wel 's willen weten, met welk recht je hier bent.'

'Omdat ik arm ben, en jij bent rijk.'

'Rijk... ik heb niks... niks.'

'Goed, je hebt niks... je zult nog wel 'n spaarpotje hebben... ja, je bent net 'n model om voor zeventig gulden in de maand iedere nacht te verplegen... enfin, dat zijn m'n zaken niet. Zoals gezegd, als je me vijftwintig in de maand geeft, dan ben je van al de last en 't geloop af...'

'Nou ineens weer vijftwintig?'

'O, zei 'k net misschien twintig? Dan heb ik me daarnet vergist... 't is nogal veel anders voor iemand, die 't zo goed gewend is geweest, en die altijd zoveel voor anderen heeft gedaan.'

Ze waren stil. Liesebeth kniepte door haar vingers heen en weer. Anna leed door haar hoofd van woede en machteloze pijn. O, ze liet haar niet meer los... nooit niet... als ze naar Indië ging... in 'n gasthuis of particulier. Liesebeth zei scherp:

'Al liet je me door de politie 't huis uitzetten, 'k kwam toch terug... je bent m'n zuster, en je moet voor me zorgen... en als je dan werkelijk in 't Park zo idioot weinig verdient, dan moet je maar eerste-klas verplegingen aannemen... die kan je best krijgen... maar ik blijf.'

XIV

De lijdende man aan diabetes en dood-zwart gangreen stierf plotseling in coma.

'De man heeft veel geleden, niewaar' zeide Liesebeth: 'goed voor hem, dat hij dood is... als jij nu maar zo verstandig bent, om 'n beetje uit te kijken, dat je niet weer in zo'n armoedig boeltje verzeild raakt... ja, ik mag je toch zeker als 'n eigen zuster wel goeie raad geven?... er zijn verpleegsters, die vijf gulden daags verdienen, en alles vrij, behalve de geschenken.'

'Ik neem geen cadeaux aan... dat weet je.'

'Dat weet ik helemaal niet... dat zeg je... maar jij zegt zoveel, waar de lommerd geen geld op geeft... denk je, dat ik ooit gloof, dat jij daar in 't Sarfatipark maand-in maand-uit hebt verpleegd voor zeventig gulden, nachtverpleging, als je honderdvijftig kan verdienen, en alles vrij... zo ben je net.'

'Liesebeth' zei de andere, dof-driftig: 'ik heb me d'rbij neergelegd, dat je mij maar gewoon hier komt uitbuiten... brutaal...'

'O' gilde Liesebeth: 'moet ik nog beledigd worden ook, in mijn arremoe en mijn ellende, of 't al niet erg genoeg is van zo'n stuk zuster af te hangen.'

Toen zij bemerkte, dat Anna vernederd was geworden, stilhield uit schande voor de verdere bewoners, zeide zij, weemoedig-zacht:

'Ik moet 't wel dagelijks voelen, dat ik een arme vrouw ben... terwijl ik zelf vroeger altijd alles heb willen weggeven.'

Binnenkort stierf na haar uitgeteerd lijden, nòg plotseling in hevige haemoptoë¹, het meisje van Johanna. Anna dacht aan het lichter worden van haar last, even, en zij schaamde zich er bloedrood over. Liesebeth zei, met haar aangenaam-kalme stem:

‘Wij hebben genoeg aan dat meisje gedaan... meer dan genoeg... als Johanna dat nu maar eens inziet, en niet voortdurend op ons rekt, dat wij wel zullen bijpassen, wat haar slome man niet verdienen kan... ja, je bedenkt zulke dingen meest achteraf, als ‘t te laat is, maar ik geloof, dat ik haar vroeger verwend heb met m’n vele cadeaux.’

Anna zweeg toe, verbitterd. Vooruit maar weer, Liesebeth raakte ze toch niet kwijt, goedschiks niet, en ze kon er toch geen politie bijhalen. O, dat wist die wel, en ze dee dus precies wat ze wilde, en maar schreeuwen door de woning; dreigen, dat ze zich verdronk; dreigen, dat ze wel aan de verplegingen kwam, met geweld, wanneer Anna nietes toegaf.

Gelukkig-wèl had zij geregeld goedbetaalde diensten, voor dag-en-nacht, ook wel buiten de stad, in frisse contrei, en waar ze vrij bleef van nerveuze onlust met Liesebeth. Die scheen nu tenminste genoeg te maken, wanneer woning, voedsel, kleding, voor haar werd betaald, en zij vijfentwintig gulden per maand voor loslopende uitgaven behield. O, dat was meer dan de helft van Anna’s verdienste, en de rest bleef nog niet vrij van lasten. Want Johanna was

¹ bloedspuwing

gaan ziekliggen, uitgeleefd door haar vane zorgenbedrukte bestaan. Haar man had nu juist een voldoende betrekking gekregen, op vast loon en procenten, als winkelhouder, zodat ze hoopte op een lichter bestaan, te langens leste. Nu moest er betaalde hulp zijn, want men kon 's andermans winkel niet verwaarlosen. Anna vroeg toen, schriftelijk, Liesebeth te gaan. Maar op dat schrijven kwam geen antwoord in. Toen Anna haar daarom te Amsterdam aansprak, en haar zeide, dat ze nu toch een gezin vinden kon, waar ze ten nutte werkzaam zou zijn, toen antwoordde Liesebeth eerst niet. Ze keek haar geheelbeheerste zuster staars aan, loerig-loensend, en ze zeide, smalend met smalle lippen:

'Mens, ik schrok me dood... ik dacht, dat je gek geworden was... en wie zou d'r dan voor mij zorgen... en dacht je nou heus, dat ik op die brief nog antwoorden zou?'

XV

's Winters kreeg Anna een zeer voordelige verpleging, bij een jonge vrouw, wier moeder zij mettertijd zeer goed verzorgd had. Het was een kraamverpleging, en voor de verzorging van 't kind zou ze minstgezegd één jaar blijven.

'Nou boffen wij ook d'ris' zei Liesebeth, de avond vóór Anna haar dienst aanvaardden zou: 'kijk 's... ik heb je in je buitenverplegingen zo min mogelijk willen lastig vallen, maar nu je toch in de stad bent, wil je misschien deze dingen wel vereffenen.'

Ze gaf Anna een pakje van rekeningen. Mijn-god, die zag dat door, terwijl zij ontsteld werd. Het waren rekeningen van allerlei aard: kledingstoffen, extra maaltijden voor meerdere personen, rijtuigritten, goudwerk, voorschot in geld.

'Moet ik dat betalen?' snikte Anna nietig.

'Moet ik 't betalen?' Zij schreeuwde alweer, Liesebeth: 'o, ik begrijp 't wel weer... je wilt mij voor de zoveelste maal weer d'ris verwijte, dat ik zelf niets heb... goed, ik ben een arme vrouw... dat is dan de straf voor m'n vroegere gulheid... maar weet je, wat mijn zwaarste straf is?... dat ik van zo'n zuster afhankelijk ben.'

'Ga dan heen... ik zal je niet vasthouden.'

'Welzeker, zeg 't maar... beledig jij je zuster maar... welzeker, voor 't oog van de wereld de dienende liefde spelen... en je zuster vertrappen... zo'n doortrapte egoïst... nee, zo arm als ik 't heb, ik

ben tenminste blij, dat ik in m'n goeie dagen ook wat voor anderen heb overgehad... maar jij... zo ben je altijd geweest... altijd... gniepig, en voorzichtig en gierig... en daarom ben je rijk geworden...'

Ze snikte en kreunde om dat grote onrecht, en ze gilde schreels-matig alsof haar zenuwen werden gekwetst. Anna zat daarbij, beschaamd, vernederd; zij voelde haar goedenmoed afvallen. Zo moew was zij, en met gevoelens alsof zij voor diepte zonder end stond, en daarin diepkeek. Ze wist nu weer geheel-goed van niet tegen Liesebeth op te kunnen. Ze raakte die nooit kwijt, zonder schande van politie... en daar dorst zij niet aan, ze wist, dat zij het nooit-niet durven zou. Liesebeth wist het ook... die gaf maar geld uit... en ze gilde bij het minste verwijt.

'Je kunt gillen en schreeuwen zoveel je wilt' zeide Anna rillende van ongeluk, en zij hield haar stem sterk-vast: 'ik heb meer voor jou gedaan dan één zuster doen zou...'

'Wéér verwijten... wéér verwijten... almaar verwijten... och ja, je denkt ook: 'n arm mens, dat is geen mens.'

'Wat ik denk, dat gaat je niks aan...'

'Goed zo... snauw maar weer...'

'Kort en goed, ik betaal van al die dolle uitgaven niks... geen cent.'

'Zo' zeide Liesebeth weemoedig van vage stem: 'laat jij je arme zuster maar voor kwaai-meid staan... enfin, misschien kom je nog wel tot andere gedachten... ik zal tenminste maar eens af en toe bij

de Van Vere's laten vragen... dáár neem ik dan wel 'n mannetje voor aan.'

'O, je wilt weer diezelfde streek uithalen als toen in 't Park, en al die rekeningen net zolang aan de deur sturen, tot 'k in godsnaam maar betaal... ja, uitgeslapen genoeg... maar daar hoef je ditmaal niet op te rekenen... ik ken de jonge mevrouw Van Vere al van jaren her, en ik verzeker je, als 'k morgenochtend daar in huis kom, dat ze morgenmiddag zullen weten, hoe jij mij al twee jaar lang uitzuigt, en wat al die rekeningen aan hun deur betekenen.'

'Heel goed' stemde Liesbeth matmoedig in, bedroefd: 'maak jij je zuster maar gerust te schande... die paar centen... dat gaf ik vroeger per week uit... enfin, dan moet de politie er maar aan te pas komen... óók goed... ik ben 'n arm verlaten mens... maar daar heb je 't van 't begin af op aangestuurd om mij in de gevangenis te krijgen...'

'Onzin... leugens... ik heb genoeg voor¹ je gevoeld.'

'Nietes... als 'n hond heb je mij behandeld... Johanna, dáár ben je goed voor... maar mij gun je het licht in m'n ogen niet.'

Zij was opgestaan, Liesbeth, dreigende groot, haar sombere kop furie-vurig, 't zwaardachtige haar bolde los in rosse vegen, d'r asem ruiste, en zij raasde, onderwijl d'r hand telkens de tafel hard raaksloeg. Anna, klein in haar benepen kleren week bevig, vre-

1 In de tekst staat: van.

zig weg, en haar witte gezicht onder 't smalle-schamele haar sidderde grif.

'En nou maak ik d'r 'n end aan' schreeuwde Liesbeth: 'nou wil ik niet eens meer, dat jij die rommel betaalt... dáár' en ze veegde de papieren wit-wuivend van elkander af, 'je betaalt ze niet... je waagt 't niet... ik wil wel in de gevangenis komen... 'n mooi gezicht anders wel, als ik vóór moet komen, en jij komt tegen me getuigen... maar nog liever ga ik zó in de gevangenis dan nog langer hier te blijven... zó slecht ben je voor mij geweest... zó slecht... zó slecht... misschien sterf ik d'r wel... alleen, zonder iemand...'

Ze snikte nu zacht droef na, bij het vooruitgeweten van zoveel leed, en met zwakke zieke gebaren maakte zij heur losgeduvelde haren weer op orde. Een witte doek, nat van reukwater, vouwde zij over haar grof-kloppende slapen, omdat zij door dit moedwillige gesprek weer wrede hoofdpijn had.

Zuster Anna week naar de stil-lichte bovenkamer, min-snikkende, nietig.

XVI

's Avonds ging ze nederig, vernederd van pijn, naar Liesbeth in de duistergelaten tussenkamer. Ze stak licht aan, en zij zeide, sidderend:

'Liesbeth, als je bedaard bent, zou 'k wel over die rekeningen willen praten.'

'Ik ben bedaard... maar jij maakt altijd herrie... en die rekeningen hoef jij gerust niet meer te betalen... ik heb mij er al bij neergelegd, dat ik de gevangenis inmoet...'

'Zeg toch niet zulke nonsens... ik wil ze wel betalen... als je dan eindelijk maar d'ris ophoudt met al die onzinnige uitgaven... ik kan 't niet allenmaal bijbrengen.'

'Anna' zei Liesbeth met haar vlak-droeve stem: 'laten wij niet langer zo praten... ik vergeef je... ik vergeef je... alles... betaal die paar rekeningen dan maar niet... ik ben bereid alles te dragen... tòch is 't hard als je 't zó goed gewend bent geweest, en als je altijd zoveel voor anderen hebt overgehad, om dan als 'n dief de gevangenis in te moeten...'

Zij kreun-snikte ziek, en ze zeide nog:

'Als moeder dat had moeten beleven... ik voor de rechtbank en jij getuigen...'

'Ja, en nou moet-je maar d'ris ophouën met die aanstellerij... je weet heel goed, dat jij niet de gevangenis ingaat... dan zou je wel anders praten... ik kan niet van je afkomen, dat weet je wel... en daar speculeer je op... je doet precies met mijn geld, wat je wilt.'

'Verwijt maar weer.'

'Dat verdien je... 't is schande... inplaats dat ik voor Johanna zorgen kan, en voor mij, kan ik maar jou absoluut-onnodige rekeningen betalen.'

Liesbeth zweeg maar verderop, zij voelde zich vermoeid, en de rekeningen werden nu toch betaald. Maar ze wilde voor 't vervolg wel voorzichtiger zijn, ditmaal waren de uitgaven metterdaad wat hoog gelopen, en Anna had niet geheel-en-al-ongelijk, dat ze zo wéérstond. Maar zó was zij, Liesbeth, nu eenmaal altijd geweest; zodra ze wat had, gul en goed zijn voor anderen, nú weer voor Ninon de Tinan... ze hoorde Anna's stem:

'En die vijftwintig gulden, die ik je eerlijk elke maand heb gestuurd... waar zijn die gebleven?'

'Op neturelijk... zoveel mogelijk betaal ik altijd alles contant, dat's 'n goeie gewoonte waar ik me altijd aan houd... alleen de rest heb 'k laten opschrijven...'

't Is ontzettend gewoon... jij geeft in een maand meer uit als ik in 'n jaar...'

'O, maar jij leeft ook net als 'n non... hoe je 't uithoudt snap ik niet... vergeleken bij jou leef ik nog rojaal... maar als ik eraan denk, hoe ik 't vroeger had... nou.'

'Sar me nou op-de-koop-toe niet... we hadden afgesproken, dat je aan die vijftwintig gulden in de maand genoeg zou hebben.'

'Dat hadden we niet... dat gold alleen zolang wij die twee gulden daags voor Marietje moesten betalen

en jij die nachtverpleging had... toen heb ik me naturelijk graag wat beholpen... maar wat ik zeggen wou: wat heb je bij de Van Vere's?

'Weet 'k niet... dat 's nog niet bepaald.'

'O, mag ik 't niet weten? Ook al weer goed, dan zal 'k maar net doen als de belastinglui en komen schatten... ja, zeker.'

Ze klapte met haar slank-slappe vingers en Anna zeide, verward van haar kalme sarren:

'Liesebeth, knip toch niet zo met je vingers.'

'O, mag dat óók al niet... dan zal ik 't maar weer laten... och ja, als je genadebrood eet, dan maakt iedereen je op- en aanmerkingen.'

Zij kreunde zacht-droef, en zij maakte 't rode haar lichterlos, klagende. Anna telde rekeningen saam, driftig, telkens wanneer ze uitgave van tergende noodeloosheid vond. O, en ze kwam van Liesebeth niet weer los, die maar geld uitwierp voor plezier, terwijl zij daarvoor toch zo ingespannen werken moest, en Johanna temet niets meer krijgen kon, terwijl die het toch zó behoefde in haar vane valbare bestaan. Zij snerpte plots uit, zuster Anna:

'Ik betaal die gemene boel naturelijk, omdat ik anders geen raad weet... maar 'k zou toch graag willen weten, wie d'r hier bij je gelogeerd heeft, dat 'k daar weer extra voor betalen moet.'

'O' kwam Liesbeth droef van stem, ziek-zuchtende: 'naturelijk, dat ik je dat wel vertellen wil... ik heb geen geheimen voor m'n zuster... jou kamer stond tòch leeg, en toen heb ik Ninon de Tinan 'n paar dagen overgehad...'

'n Paar dagen?... 'n maand...'

'Was 't zó lang? Ja, de tijd gaat gauw om, als je prettig gezelschap hebt...'

'Mens, je bent gewoon gek... wat is dat nou weer voor iemand... en ik moet maar betalen... 't is met jou om gek te worden...'

'Ik heb niet gezegd, dat je betalen moest... ik heb gezegd, dat ik alles verdragen wil... dat ik de gevangenis wil ingaan... ik dwing je geen geld af... dat heb 'k nooit gedaan... je hebt zelf gezegd, dat je betalen wilt... waarachtig, je doet 't niet voor mij... je doet 't alleen, omdat je anders bang bent voor schandaal... voor mij waarachtig niet.'

't Is idioot gewoon, zoals jij de baas bent.'

'Dat geld, dat 'k voor Ninon heb uitgegeven... dat beetje geld, moet ik daar weer voor worden uitgescholden? Ja, zo ben ik nu eenmaal altijd geweest... dat begrijp jij niet, jou aard is nu eenmaal meer egoïstisch... ik niet... zodra ik wat heb, wil 'k ook anderen wat meedelen... wat heb 'k Johanna niet altijd veel gegeven, gerust ook nog, toen 'k zelf allang door m'n beste dagen heen was... trouwens jou wou 'k ook altijd van alles geven...'

'Goed... dat weet 'k wel.'

'O, mag 'k je daar niet aan herinneren? Ook al goed... en als je geen zin hebt voor Ninon te betalen, dan doe je 't maar niet... dan laat je alles maar gaan zo 't gaat... ik ben bereid alles te dragen... dat moet dan maar 't loon zijn voor al 't goede, dat ik vroeger aan anderen heb gedaan.'

XVII

De bleek-stille jaren daarna werden zonder variatie opgeleefd. Zuster Anna had zich daarbij neergelegd, dat Liesbeth werkeloos bij haar bleef, en almaar geld uitwierp, nodeloos, nutteloos. Ze verweerde zich temet nooit meer, want dadelijk schelmatig ging Liesbeth schreeuwen, en ze duivelde allerlei breekblijke voorwerpen aan flarden. O, op sommige tijd had zij deze zenuwzieke martelingen nog wel willen eindigen. Dan weigerde zij betaling van nog één, één simpele cent. Als Liesbeth op zulke dagen zich liever niet luide verweerde, dan dee ze het liever maar zwakkelings. Ze schrei-kreunde, en ze maakte haar bovenlipaan 't tik-trillen, en ook sprak zij zeer ziekelijk:

'Ja, Anna moest dan maar geen geld meer voor haar uitgeven, als ze dan zó aan haar geld hing... zij was tot alles voorbereid... dan moest de politie er maar bij komen...'

En zuster Anna kòn dat niet aan, schel schandaal met de politie en rechtbank. Liefst leefde ze nu nog in buitenverplegingen, omdat ze dan Liesbeth niet zag, en er af kwam met moedwillig geldgeroof. O, zij voelde zich zo moedeloos moew, machteloos vaak voor het lichamelijke werk: baden, verbedden. Toch moest zij voort, want als zij nu 't geld van haar pensioenboekje in jaarbedrag omzetten moest, dan werd 't nog temet niets. Er angstte schandelijke vrees over haar, dat ze voor haar werk weinig waardig werd, terwijl de verpleegden dan daardoor leden, en ook zij haar gegoede naam verloor. O, en dat zij dan door

jongeren uitgedrongen werd; te veel lege dagen kreeg; geen bespaarbare verdienste meer halen kon, terwijl Liesbeth, moedwillig, aldoor maar geld uitgooide, zodat zij arm werd, onmachtig oud, sterfbaar in broodnodig gebrek.

Ze verouderde, zienbaar snel, in jaren van ingespannen verval. Het smal-dunne haar werd oudachtig grauw, vaal om haar vale gelaat. De mensen lieten er op, zodat zij er van spraken:

'Ze werd nu toch wel heel oud, zuster Van Arkel; niet, dat ze haar werk minder goed deed; neen, ze deed alles uitmuntend, terwijl er denkelijk geen betere verpleegster was. Toch zou zij haar meeste jaren wel hebben verpleegd, want ze moest wel rijk genoeg zijn geworden voor een rustig bestaan, zonder dagelijkse arbeid.'

Soms bemerkte zuster Anna dit, dat de mensen haar voor stil-en-rijk versleten, gelijk men vroeger met hun gezin had gedaan op Westzanen en op Zaandam. Zo iets verschrikte haar bitter. Eenmaal zeide een oude dokter het woordelijk schertsende:

'Zuster Van Arkel zal wel 'n goeie kous hebben vetgemest... dáár, ik ruil zó met u, zuster, blindelings.'

Zij lachte toch wel, terwijl haar gezicht grif trilde, en ze zei:

'Past u maar op voor 'n slechte ruil... andermans boeken zijn duister te lezen.'

Dat werd ernstig gezegd, angstig, maar men merkte dat niet, zó zeker als ieder van Anna's stille rijkdom was.

XVIII

Liesbeth zei op een dag, die Anna vrij had:

‘Ik zou wel eens ernstig met je willen praten.’

Zij schrok, zuster Anna, want ze wist vastwel dat er nu weer geld wezen moest.

‘Goed’ zei ze: ‘praat maar op.’

Liesbeth nam haar buigzame stem aan, droefvleiende, vol weemoed:

‘Anna, ’t is nou al zoveel jaren, dat ik bij je woon, en niets verdiend heb, en wel veel kost... dat is niet goed... dat zie ik nu in... ’n betrekking kan ’k niet vinden, gerust niet... ik heb genoeg overal gezocht, dat weet-je wel, maar ’t gaat niet. Nou wou ik wat anders proberen... ik wil ’n pension opzetten... zie-je, ’n goed pension... wat zeg je daarvan? is dat geen goed idee?... zal je zien, hoe goed dat gaat; dan krijg je alles terug, wat je me voorgeschoten hebt... alles.’

Gevoelend gevaar zweeg zuster Anna stil.

‘Nu’ zei d’andere: ‘hoe vin-je ’t idee?... goed hè... jij komt toch ook bij me wonen?’

‘k Weet niet... ik woon al zoveel jaren hier in huis... als ’t goedgaat...’

‘Neturelijk... neturelijk’ viel Liesebeth vrolijk bij, luchtig: ‘daar heb ’k ook geen moment aan getwijfeld, of je wou me wel helpen... hoewel ik ’t niet aan je verdiend heb... dat zie ik nu wel in... maar ik heb ’t heel slim overlegd... moet-je horen: zie-je, ik wou ’n goed pension beginnen, niet zo’n prutsboel op ’n derde bovenhuis in de Pijp of ’t Muiërpoort-

kwartier... maar goéd zie-je, dat 'r voor ons óók wat overblijft. En nou weet ik 'n prachtige kans... toevallig gehoord... in de Palestrinastraat... die weet-je toch?'

'Ja, achter 't Concertgebouw.'

'Juist, 'n stille straat... juist goed voor 'n net pension; nee en nou moet-je horen wat 'n bof, daar kan ik voor 'n prikje 'n benedenhuis overnemen met de hele inventaris in. 't Is van 'n dame, die d'r boel opbreekt, omdat ze naar Indië gaat... dus die moet van 't huis af, en ze heeft d'r nog tot mei-over-'n-jaar huur aan. De huur is anders vijfhonderd, maar je moet ook zien wat 'n huis... nou wil ze ons de huur overdoen voor vierhonderd, als we ook de inboedel overnemen... dat heb 'k allemaal al besproken, natuurlijk zonder me tot iets te binden... ik wou eerst weten, wat jij d'r van zei...'

'Dat moet je zelf weten... ik wil je in geen enkel opzicht raadgeven... gerust dat 's beter.'

'Hè' riep Liesbeth, met verwondering-doende stem, vriendelijk: 'wat ben je nou flauw, net-doen of je 't niet begrijpt... ik zal naturelijk 't werk allemaal doen, maar 'k heb d'r vast op gerekend, dat jij me helpen zou met de eerste uitgaven.'

'Geen cent... praat 'r dan maar niet verder van, ik heb 't niet, dat weet-je.'

'Nee, Anna, zeg nou niet: ik heb 't niet... je weet net zo goed als ik, dat je 't wel hebt... nee, zeg dan liever eerlijk, dat je me niet helpen wilt.'

'Ook goed.'

'Dus niet?'

'Nee niet... je hoeft 'r ook niet meer over te beginnen.'

'Dat zal 'k dan niet... dan moet alles maar blijven zoals 't is... maar wil ik je wel d'ris wat zeggen? 't lijkt precies alsof je 't wel aardig vindt, om mij in zo'n afhankelijke positie te houden... ja, zeker... je zou er nu met één keer afzijn, en je krijgt alles terug, maar dat wil je niet, want dan zou 't neturelijk uit zijn met al je onhebbelijke verwijten... zo ben je net... maar 't is goed... ik zal ook dit nog wel dragen... en 'k had mij anders nog wel zó op een eigen huis verheugd... en om onafhankelijk te zijn... zeker of zo'n leven als nu niet slecht is voor m'n ze-nuwgestel.'

En zij snikte droevelings.

XIX

Toen dat weer. En geen dag, dat Liesbeth haar zuster rust liet. Dan raasde zij ruw, dan fijn-vleide zij, of ze verweet, dat Anna haar ziek maakte in dat werkeloze leven, maar dat zij haar niet aan een zelfstandig bestaan hebben wou, omdat 't dan uit was met al die verwijten. Anna gaf nietes toe, maar achter haar verzet voelde zij ontsterkende zekerheid van toch wel te zullen toegeven, en dat zij haar pensioenboekje in een contante waarde omzetten zou, en dat huis met have overnemen. En Liesbeth was tòch ongeschikt voor ieder geregeld werk. Die begon nu weer gelds uitgaven te verdwazen, nadat zij metterdaad enige vroegere tijd zuinig was geweest. Toen Anna haar dit verweet zeide Liesbeth kalmweegs:

'Ja, dat kan 'k niet helpen, dat ik wat veel geld uitgeef... ik verveel me... ik wor helemaal nerveus... als je mij dat geld voor dat pension had voorgeschooten, dan zou 'k nu geregeld werk hebben gehad, en dan dacht 'k aan al zulk soort uitgaven niet...'

'O, is dat weer 'n nieuw middel om me te dwingen?'

'Geen idee... me dunkt anders, dat 'k de laatste tijd zuinig ben geweest.'

'O ja... ik anders ook.'

'Staat dat gelijk? Ben jij 'n leven gewend, zoals ik 't in Parijs heb gehad? Nou dan. Nee, als je werkelijk iets voor mij had overgehad, dan zou je me nu dat beetje geld hebben voorgeschooten. Je had 'n pracht

van 'n voorkamer kunnen krijgen, zonder 'n centiem huur, maar dat wil je niet... ik mag er niet bovenop komen.'

Die dag ging Liesebeth naar de Palestrinastraat, en zij tekende contracten, op naam van zuster Anna, voor overname van huishuur en have. Daarna lichtte zij de overgevende vrouw in, wat deze te zeggen had, wanneer Anna klagen kwam, en de contracten nietig wilde. Zij moest dan maar zeggen, dat zij andere mededingers te haren bate had afgeschreven, en óók dreigen met aanklacht wegens twee onware handtekeningen, waaruit schade voor haar was uitgekomen.

Liesebeth ging naar de woning waar Anna verpleegde, Damrak, om haar daar te zeggen, dat zij de huur van 't huis met z'n have had overgenomen. Zij wilde liever daar spreken, omdat dan alles stillerweg afliep.

'Is er iets bijzonders?' vroeg Anna ontrust.

'O, dat betekent zeker, dat 'k wel wegblijven mag, wanneer ik niet iets bijzonders heb... goed dat 'k 't weet.'

'Liesebeth, praat je 'n beetje zacht...'

'Enfin... ik wou je zeggen, Anna, ik ben vandaag in de Palestrinastraat geweest... zèg, en ik heb toch maar aangenomen.'

'Aangenomen? Je hebt 'r mij toch zeker buitengelaten.'

'Had ik dat moeten doen?... zoveel heb je d'r toch niet mee te maken... niks eigenlijk... née... ik heb alleen jou naam getekend...'

'Mijn naam getekend? Mens, je bent gek, en ik heb je nog zó gezegd, dat ik d'r niks mee te maken wou hebben... niks.'

'Dat heb je... en heb ik me daar niet aan gehouden?... maar vandaag moest ik zó beslissen... niet of wel... of d'r niet meer liefhebbers waren... ik moest dadelijk beslissen... en op mijn naam had ik 't niet gekregen... verbeel-je zeg, die mevrouw Heyligers, die ken jou nog, van horen-zeggen natuurlijk... en ze zei, dat je zo'n uitmuntende verpleegster was. Toch wel prettig hè, als de mensen zo goed over

je spreken... 't kan me nog spijten, dat ik óók geen verpleegster ben geworden... enfin, gedane zaken nemen geen keer... en met m'n pension, zal je 's zien, hoe goed 't gaat... jij krijgt 'n bovenkamer of 'n achterkamer... voor niks.'

Anna antwoordde niet op Liesbeths gesprek. Zij zeide gewoonweg:

't Is goed, dat 'k 't weet... ik zal wel zien.'

'Wat wil je doen? Dus je wilt me niet uit de ellende ophelpen... dat 'k weer een eigen huis krijg en goed werk.'

'Nee... ik doe 't beslist niet... ik heb geen ander geld dan wat op m'n pensioenboekje staat, en dat blijft 'r op.'

'Je vergeet, dat ik al getekend heb... ik dacht niet, dat je zó aan dat pensioenboekje gehecht was... jakkes, echt Hollands.'

'Liesbeth, ik ben in verpleging hier... wil je daar alsjeblijft 'n beetje aan denken... kort-en-goed, ik heb d'r niks mee te maken, wat jij tekent, en wat jij niet tekent... ik huur dat huis niet, en ik koop die meubels niet... gewoonweg.'

'Ja maar wat dan?'

'Ik zal naar de Palestrinastraat gaan, en precies vertellen, hoe de zaak zit.'

Liesbeth stil-snikte, zó, dat men het in de kamer naastaan horen kon:

'O, dus ik moet weer voor kwaai-meid staan omdat jij zo aan je geld hangt? Zo heb ik 't nooit gezien... jij hebt 't geld niet... 't geld heeft jou.'

'Ik heb nu geen tijd meer... je weet 'r nu alles van.'

'Jaag jij je zuster maar voort... óók goed... als je maar weet, dat mevrouw Heyligers voor ons 'n ander heeft laten lopen, omdat ze liever de huur aan ons overdee... dus 't is best mogelijk, dat zij een aanklacht tegen mij begint, als zij die gemene tegenval-ler heeft.'

XXI

Anna kwam van het huis in de Palestrinastraat af, verward in ellende, waarvoor ze geen raad zag. O, dat had ze dadelijk bemerkt, dat er afspraak was tussen Liesebeth en die vrouw daar. Het was alles zeer beleefd gegaan, maar bits-beslist had de mevrouw Heyligers uitgelegd, dat zij de onaangename positie van zuster Van Arkel heel goed begreep, als dan zuster óók die van haar inzag. Zij had al de anderen afgeschreven, dadelijk, omdat zij de huur gaarne aan solide lieden overdee, want tegenover de huisheer bleef zij tot mei-over-een-jaar nog toch altijd aanspreeklijk en verantwoordelijk. Zuster Anna bood een schadeloosstelling aan, wanneer mevrouw haar dan van die contracten losliet en andere overnemers zocht. Neen, zeide mevrouw Heyligers, dat kon zij niet doen, een aalmoes aannemen, in plaats van haar recht. Enfin, zuster moest zelve weten, wat zij wilde, iedereen moest dat weten, maar als de contracten voor huur en have niet werden geëcht, dan diende zij klachten in bij de justitie. En niemand, die haar dit kwalijk nemen kon. Ook zeide mevrouw, toen Anna opstond om dan maar heen te gaan: dat zij zich volstrekt niet in een verschil tussen twee zusters mengen wilde, en ieder moest wel weten wat haar paste, maar zij zou toch zuster Van Arkel, van wie zij altijd zoveel goeds had gehoord, wel willen aanraden zich in vrede bij 't gebeurde neder te leggen. De huur was goedwat verminderd, de meubels waren goed behou-

den, en billijk in prijs, voor een pension was de stand juist goed.

Maar Anna liep vlug overweg naar 't huis op de Herengracht bij de Raadhuisstraat om Liesbeth te zeggen, dat zijzelve voor al de gevolgen met mevrouw Heyligers te staan had, óók voor de uiterste. Ze week op dit maal stellig niet voor Liesebeth uit; voor geweld niet, en voor schreien met vleien óók niet. Terwijl Anna dit dacht, wist zij achteraf tòch toe te zullen geven, dat zij dit gemeubelde huis overnemen moest, voor al haar laatste geld. Zij ontmoedigde angstig verward... ook dacht zij aan de zieke jongen, een lieveling, die zij op heden verpleegde, en die zo sterfbaar erg was, dat zij eigenlijk niet had uitgewild, en op haar vrije tijd ook niet. Ze wilde nu ineens toegeven... doorgaan naar 't Damrak, en vandaaraf Liesebeth al haar geld zenden, als die haar dan maar rust liet, na jaren.

In haar woning komende, voelde zij zich zwak, leeg; en in de tussenkamer lag Liesbeth met gezichtvan-hoofdpijn op de canapé.

'Anna' zei die deemoedig van stem: 'ik zie 't wel aan je gezicht, je wilt mij 'n scène maken... dat kan ik je naturelijk niet beletten... 't is hier je eigen huis... maar wil je er toch aan denken dat ik erge hoofdpijn heb...'

'Ik wil je geen scène maken... ik moet dadelijk weg... ik kom enkel maar even om je te zeggen, dat 'k bij die mevrouw Heyligers ben geweest, en dat ik haar honderd gulden wou geven, als ze die contracten wou wegdoen.'

'Enne?'

'Ze wou niet... ze zal wel weten waarom... enfin, dat gaat mij niet aan.'

'En wat heb jij gedaan?'

'Gezegd, dat ik niet betaal... en ik doe 't ook niet.'

'Jawel, je doet 't wel.'

'Vast-niet... reken er niet op.'

'En als mevrouw Heyligers 'n aanklacht doet bij de politie? Want dat...'

'Dan doe ik 't nòg niet... en nòg niet... en nòg niet.'

Liesbeth rees langzaam uit haar moewe liggen op. Haar stem was wel zwak van ziek-zijn, maar niet onvriendelijk:

'Anna, sla niet zo op de tafel... ik heb hoofdpijn... en denk toch niet, dat 'k zo iets ontzettends vraag... je zult gerust wel wat geld achteraf hebben, waar ik niets van weet.'

'Niets... geen cent... daar is wel voor gezorgd.'

'Goéd... ik zal je gloven... dan heb je aan dat beetje toch ook niks... en als je mij nu met dat pension goed op gang helpt, dan kan je later in alle omstandigheden op mij rekenen.'

'Liesbeth, beslist ik doe 't niet.'

'Omdat je mij niet vertrouwt... omdat je glooft, dat ik geeneens zo'n pension beheren kan... mooie gedachten heb je van mij.'

'Ik heb je gezegd, wat ik te zeggen had, en daar blijf ik bij... ik moet nu naar 't Damrak.'

'Ga gerust... ik zal de laatste zijn om je van je pa-

tiënten af te houden... die jongen is héél ziek, niewaar... je doet 't dus niet?'

'Nee.'

'En als de justitie erin gemoeid wordt?'

'Dan nog niet... al die jaren heb je me daar al mee mak gehouden, dat 'k toe gaf, tot in 't oneindige toe... maar nou is 't uit.'

Haar stem sprak onvast, zij twijfelde, en zij dacht angstig aan de jongen, de sterfelijke lieveling.

'Je meent niet, wat je zegt, Anna, en dat's maar goed ook... dat's m'n enigste gerustheid altijd geweest, dat jij 'n fatsoenlijke vrouw bent, en doodsbang voor politieschandaal... anders was je allang van mij af geweest... je ziet, dat 'k precies weet hoe 't tussen ons is. En niemand kan mij kwalijknemen, dat ik daar op mijn manier gebruik van maak. Je bent vier jaar bang voor de politie geweest, en je zult dat nog wel 'n jaartje blijven. Gerust, An, vroeger heb ik je wel eens tot onbillijke dingen gedwongen... maar dit is 'n billijk verlangen... gerust... dat zal-je zelf wel inzien... ga nou rustig naar die jongen toe... hij 's heel erg, niewaar?'

Anna zat machteloos; haar moewe ogen staarden met star-strak geschrijn. Ze wist sidderend, dat Liesbeth toch verder kon gaan dan zij, en dat deze haar dus gereed nederhield.

NAWOORD

Het eerste wat de lezer van *Ondergangen* opvalt en ook iets waar hij, dunkt ons, na voltooiing van de lectuur niet direkt mee klaar zal zijn, is het taalgebruik van De Haan.

Het minst verrassend en zeker ook het minst 'starend' zijn dan de dialectwoorden die vooral in de eerste helft van de roman opduiken. Een huis dat 'in de diepte van de delling' ligt, kinderen die 'de kluft' afgaan, een kamer die 'temet' nooit gebruikt wordt: zij roepen een Zaanse sfeer op, bijna alsof men met een streekroman te doen heeft. De lezer stelt zich dan zonder moeite 'losbelofte' boomtakken voor en hij hoort het water langs het walletje 'klasperen' alsof dat heel gewoon is, maar intussen heeft hij toch in de gaten gekregen dat er met dat eigenaardig taalgebruik van De Haan méér aan de hand is.

Een enkele keer krijgt men een associatie met woordkunst uit de traditie van de Beweging van Tachtig, zoals bij een zin als deze: 'geheel ver werd Haarlem aangeduid door de eenzame Grote Kerk, waarop zon zo spits-scherp dakblinken mocht voor het donkere dalen'. Maar bij nader toezien bespeurt men toch weinig gelijkenis tussen de stijl van Jacob Israël de Haan en die van bijvoorbeeld de woordkunstenaar Arij Prins: 'Om het donker tafel-vlak in het door licht begrensde fel-donker leefden-òp de bontomkleede lijven'; in dergelijk beeldend proza wordt 'heel ver' ook niet aangelengd tot 'geheel ver'.

Schrijvers als Arij Prins 'strelen het gezicht met visioenen, het gehoor met onbeschrijflijk geklater van taal, eventueel de reuk door te vermoeden geuren, de tastzin door bijzondere rillingen en de tong door (...) teugjes drank', aldus Menno ter Braak¹. Zó beschrijft bijvoorbeeld Lodewijk van Deyssel een groepje eters: ... 'de zittenden plompten den tinnen lepel in de geel-sneeuwbrokkige aardappelen, die ze op de borden neêdroeg en weêr te-rugging. Daarna omvatten de linker armen de vorken- en de rechter de messensteelen. En vóór de donker gekleede lijven daalden en stegen de vaal bevleesde knokkel-klompjes der handen, waar het dunne reepje mes-staal en de duffe tinkleur der vork als een viernagelige glimmerige diertjes-klauw uit staken. Met een gauw-getik der vorken op de harde borden, spleten de aardappelen en vielen in brokjes, verbruinend en doorsie-peld in de zjuu, en reet het vleesch van-een tot kleine hapjes bij het doorklieven der messen' enz. Een echo van de beschrijvingswoede van deze grootmeester in het genre vindt men nog in De Haans eerste roman *Pijpelijntjes* (1904): 'Buiten weer in weer en wind... verderop. 't Is half twaalf al... de scholen lopen uit, de jongens lawaaierend met d'r jassen en keeps hoog-opgezeild, de wind d'rin en de korte tricotkuitbroek flodderend... een paar andere aan de goot spatspelend met 't modderige stadswater'. Zulk proza nodigt de lezer uit om met het verhaal mee te leven,

1 'Het schrijverspalet', *Verzameld werk* III, p 401

erin op te gaan, de wind onder zijn eigen jas te voelen en zich met de hoofdpersoon of allerlei emoties te vereenzelvigen. Een alliteratie als in 'spatspelend' is dan, literair gezien, meegenomen.

In de roman *Ondergangen* ziet men stijlfiguren als alliteratie en stafrijm een veel zelfstandiger betekenis krijgen. Leest men van 'de werige werking van opene westenwinden' of dat Anna 'voor haar werk weinig waard werd' of van de kop van Liesbeth dat die 'furie-vurig' was, dan denkt men aan kunstgrepen zoals in poëzie gebruikelijk zijn. Een zinswending als 'dat was onmogelijk mislukt' kan gelden als voorbeeld van de tautologie. Het riet, dat tegelijk 'rankstammig' en 'zwaargebouwd' heet, levert een paradox op. De zieke man die 'ontzinde woorden ijdelde' gaf De Haan een hypercorrectie in de pen, een d-insertie zoals in 'kade' (oorspronkelijk: 'kaai'). Vermenging van boekentaal ('Men meende dat Johanna's vertrek een verlichting van lasten voor 't gezin kon zijn') en spreektaal ('zij trouwde de woning uit') is ook een erkende stijlfiguur. Soms schuift De Haan de letterlijke betekenis van een woord naar voren: 'het zwaarwichtige houtwerk'. Elders gebruikt hij de woorden in een betekenis die op gespannen voet met het woordenboek komt te staan: de 'overgevende' mevrouw Heyligers bijvoorbeeld en een 'verschil' tussen Anna en Liesbeth dat geen verschil is, maar: een geschil, of: een verschil van mening. Soms geeft De Haan de woorden een geheel nieuwe, speciale betekenis. Leest men van de molenaarsfami-

lie: 'zij zouden broodnodig arm zijn', dan zouden ze zó arm zijn dat ze in broodnood raken zoals anderen in geldnood of tijdnood. Het 'schuldige rentegeld' is niet zelf schuldig, maar dankt zijn bestáán aan schuld. Als men over de jonge molenaar Kees 'schandalig' spreekt op Westzaan en op Zaandam, dan spreekt men niet zelf op schandelijke wijze, maar zó dat er schandaal ontstaat. Een voorkeur heeft De Haan voor het omkeren van de betekenis van een woord. Iemand met een 'achtervolgend' karakter is juist bang dat hij achtervolgd wordt en de 'bezorgde' zuster Johanna is niet zelf bezorgd: anderen hebben zorg om haar. Een jongen die 'vreemd' kijkt, vindt iets vreemd en is niet zelf vreemd. Zou men hier de woordenboekbetekenis toepassen, dan zou men zichzelf op het verkeerde been zetten. Zuster Anna verpleegt een vrouw 'wier moeder zij mettertijd zeer goed verzorgd had', maar 'mettertijd' verwijst naar de toekomst; voor het verleden zeggen we: 'inder-tijd'. Er moet van een stijl wel een grote suggestieve kracht uitgaan, wanneer men, ondanks zulke afwijkingen van normaal taalgebruik, al lezende het spoor niet bijster raakt. Zo lezen we ook in één van de Palestijnse feuilletons¹ over het ghetto in Hebron, 'waar men plotseling verrukte uitzichten heeft naar de wereld rondom de stad': de kijker is verrukt, niet

1 Jacob Israël de Haan, *Palestina*. Met portret van den schrijver en inleiding van Carry van Bruggen. Amsterdam 1925, p 25

het uitzicht. Zo'n verwisseling is wel een kenmerk van De Haans prozastijl.

Een heel bijzonder spel speelt De Haan met antoniemen, woorden met tegengestelde betekenis. Het tegengestelde van 'breed' is 'smal', maar bij De Haan lezen we dat een ruimte tussen dijk en water 'onbreed' is. Ogen zijn bij hem niet zwak, maar 'onsterk', mensen 'ongegoed'. De nadruk komt te liggen op het negatieve: die ogen neigen tot verzwakking, die mensen zakken af. Anna is 'minder dan gemiddelde-mooi', dus onmooi, niet echt lelijk, maar wel nogal lelijk, en daarbij hoort in de wereld van De Haan 'een onsierlijke bril'.

Zo martelt deze schrijver zijn romanfiguren en zijn lezers.

Veel aandacht blijkt De Haan te hebben voor de mogelijkheden van suffix of achtervoegsel in het Nederlands. Wanneer de molen met 'waardeloze verkoop' bedreigd wordt, betreft die waardeloosheid uiteraard niet de verkoop, maar de opbrengst, het resultaat van die verkoop. Wanneer de ogen van de molenaarsvrouw 'hulpeloos vernietigd' heten, betekent 'hulpeloos' hier niet: zonder hulp, maar: zonder dat er nog geholpen kan worden. Aan de buitenkant zijn die ogen 'schadeloos', dus: niet beschadigd, gaaf.

Een ander achtervoegsel waar De Haan mee experimenteert, is: *-baar*. Men kan het achter de stam van een overgankelijk werkwoord plakken, zoals 'aanvaarden', of van een onovergankelijk werk-

woord, zoals 'strijden', en dan krijgt men: 'aanvaardbaar', iets dat men kan aanvaarden, en: 'strijdbaar', geschikt of bereid om te strijden. Een bouwbaar huis is een huis dat men kan bouwen; De Haan echter spreekt van 'bouwbare ruimte', dus: ruimte waar gebouwd kan worden. De oude vrouw vreest een 'breekbaar ongeluk' in de molen: geen ongeluk dat men kan breken, maar een ongeluk waar iets bij kan breken. Liesbeth is 'van merkbaar-mooie lichaamsbouw', men kan haar schoonheid opmerken, maar hier leest men: men moet haar schoonheid opmerken. Haar stem is 'zangbaar', een stem dus waarmee zang geproduceerd kan worden; het woord is afgeleid van 'zang' als *ablaut* van 'zingen', niet van 'zang' als zelfstandig naamwoord. De molen is 'verkoopbaar', wat niet betekent dat hij verkocht kan worden (want iedere molen kan dat), maar dat iemand in staat is hem te verkopen. Brieven aan Kees zijn 'onbereikbaar': men kan Kees met brieven niet bereiken. Er zijn nogal wat mensen in *Ondergangen* 'sterfbaar', maar niet zoals wij allemaal, die sterven kunnen; in *Ondergangen* is men: hard op weg om te sterven. Als Anna denkt aan haar 'onwerkbare' leeftijd, dan bedoelt ze de tijd dat zij niet meer zal kunnen werken. Liesbeth huilt 'schel door de gehoorbare woning', wat wel moet betekenen: waarin men licht iets hoort (hoewel er geen werkwoord 'gehoren' bestaat). Het is een contaminatie van 'hoorbaar' en 'gehorig', die maakt dat men in het 'behoorlijke huis' (waar Liesbeth gilt en Anna zwijgt) nu ook naast

'fatsoenlijk' de notie 'gehorig' opmerkt. Anna veroudert 'zienbaar' snel, dus: zo snel dat men het kan zien. En als de oude moeder 'onzichtbaar' blind heet, vermoedt men dat men dat nu ook op twee manieren kan interpreteren, als: niet te zien voor anderen, en als: zodat ze niets kon zien. Een zelfde woord 'onzichtbaar' vindt men in de *Verzen* (1890) van Herman Gorter: 'mijn oogen onzichtbaar in den nacht'; De Haan rekende, zoals hij in 1903 aan Arnold Saalborn schreef, deze *Verzen* tot 'de mooiste (...) die ik ken'.

Vergelijkbare experimenten haalt De Haan uit met het achtervoegsel *-zaam*: akkerland is 'bouwzaam', wordt graag of gemakkelijk bebouwd en Canada heet een 'werkzaam' land, alsof werkzaamheid (vlijt, ijver) een eigenschap van land kan zijn.

Zo buit de schrijver de mogelijkheden van de taal uit, op een manier die haast een wedstrijd doet ontstaan: hoe ver kan een schrijver gaan met zulk taalspel, voordat de lezer afhaakt? Naar onze ervaring vangt de lezer, bijna tegen beter weten in, telkens precies het juiste signaal op: bewijs van het meesterschap van de schrijver.

De bijzondere aandacht voor taal, die De Haan in *Ondergangen* aan de dag legt, de manier waarop hij met semantische en fonologische taalregels speelt, zijn gevoel voor de productiviteit in de morfologie van het Nederlands, dat alles loopt vooruit op de dissertatie uit 1916: *Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: 'aansprakelijk, verant-*

woordelijk, toerekeningsvatbaar'. Ook dáár die aandacht voor taal, voor woorden met tegengestelde betekenissen of 'tegengestelde woorden' die ongeveer hetzelfde betekenen (hij vergelijkt bijvoorbeeld 'waardeerbaar' met 'onwaardeerbaar') en woorden als 'arrestant' en 'bediende' die zijn verbazing wekken omdat het daar niet gaat om iemand die arresteert, maar juist om iemand die gearresteerd wordt, en niet om iemand die bediend wordt, maar juist om iemand die bedient. De Haan neemt in zijn proefschrift zelfs een beschouwing over het achtervoegsel *-zaam* op (hij vergelijkt dan woorden als 'leerzaam' en 'mededeelzaam' met woorden als 'groeizaam') en een hele verhandeling over het achtervoegsel *-baar* (blz. 147-152). Hij bespreekt dan woorden met een 'lijdende betekenis', zoals: deelbaar, drinkbaar, leesbaar, en woorden met een 'bedrijvende betekenis', zoals: gangbaar, vloeibaar, strijdbaar. Ook noemt hij woorden met 'dubbele waarde', zoals: brandbaar. Men herinnere zich in *Ondergangen* de molenaarskinderen die 'bespraken hoeveel lichten er wel in Amsterdam brandbaar waren'. Er zullen wel veel nieuwvormingen met *-baar* komen, voorspelt De Haan en hij noemt er al één: 'vangbaar', met de betekenis: geschikt om te vangen (dus niet: om gevangen te worden). In die zin, aldus De Haan, wordt het woord door stropers gebruikt: 'een vangbare strik'. De promovendus spreekt zich in 1916 tégen zulke nieuwvormingen uit: 'Het zijn zulke onlogische woorden die de uitdrukingsmacht van de Taal

op onzegbare wijze hebben verminderd'. En dan komt de schrijver van *Ondergangen* toch nog even om de hoek kijken en oppert timide 'dat "vangbaar" in eenen zin als "eene vangbare strik" van eene schoone bekoring is'...

Wij vinden dat de stijl van *Ondergangen* zo goed als niets gemeen heeft met de woordkunst van Tachtig en wel het boek kenmerkt als behorend tot de decadente literatuur, ongeveer op de manier die Arthur Symons in zijn opstel 'A Note on George Meredith' in 1897 aangaf: 'What Decadence, in literature, really means is that learned corruption of language by which style ceases to be organic, and becomes, in the pursuit of some new expressiveness or beauty, deliberately abnormal'. De stijl van boeken als *Ondergangen* is 'fantastic, poetic, passionate, intellectual'. Geen sprake van een zich uitsloven van de schrijver om de lezer een werkelijkheidsillusie op te dringen op de manier van Arij Prins of Lodewijk van Deysel. Een schrijver als Jacob Israël de Haan laat de lezer opzettelijk in het bewustzijn van met een kunstwerk te maken te hebben. Hij maakt ons, om met Symons te spreken, voortdurend 'thrillingly conscious of his presence'...

Het thema van de roman *Ondergangen* is dat van de ondergang van de molenaarsfamilie Van Arkel (die zich lang groot houdt) en de ondergang van zuster Anna (die temet het hoofd nog boven water hield). Het is een roman van verval. Men hoort er de echo in van de haat die De Haan tegen Holland koes-

terde: 'Naarmate ik echt sterk ben geworden in menselijk leven en kunstbedrijf, heb ik dit land zuiverweg gehaat'; zijn enige troost was dat het Hollandse volk 'gerustwel voortdijdt (...) zal ondergaan'¹. Wil men in *Ondergangen* iets bereiken, dan gaat men zoals Kees naar Canada, 'dat werkzame land', of zoals de zoon van de oudste zuster, Johanna, naar Indië, naar Java. Ook zuster Anna komt in haar nood op die gedachte: 'als ze naar Indië ging'... Het idee van een vlucht naar Indië was De Haan vertrouwd: van zijn jaargenoten van de Rijkskweekschool voor onderwijzers in Haarlem, vierentwintig in getal, waren blijkens het Gedenkboek van die school van 1912 vier stuks naar Indië gegaan, De Haans zuster Carry van Bruggen vertrok in 1904 naar Indië, zijn echtgenoot Johanna van Maarseveen had er familie en zelf schreef hij in maart 1905 in een moment van grote moedeloosheid aan Lodewijk van Deyssel²: 'Als ik maar wat vinden kon, dan ging ik wel naar Indië of zoo'... De jongste zuster, Liesbeth, heeft tijdelijk succes in het buitenland. Maar als ze terugvalt op Holland en zich vastklampt aan Anna, sleept ze ook die mee in haar ondergang.

De eerste hoofdstukken van het boek doen een breed opgezette roman verwachten, ja, bijna een Hollandse familieroman met een inslag van streek-

1 'Voorwoord aan: Georges Eekhoud', in: 'Over de ervaringen van Hélénus Marie Golesco', *Nerveuze vertellingen*, Amsterdam 1983, p 52

2 zie: *Open brief aan P.L. Tak*, 1982², p 30

roman. Maar dan blijkt het boek in twee delen uiteen te vallen: De Haan, verfijnde sadist, doet weer precies niet wat de lezer verwachtte. In de tweede helft spitst de aandacht zich plotseling op één relatie toe, op één vertelling vol giftige schoonheid: het gevecht op leven en dood tussen zuster Anna die nooit iets zag komen behalve haar ondergang en de bewerkster daarvan, het serpent Liesbeth. Opnieuw verrassend is het open einde. De Haan-kenners weten dat zij zich de afloop van de geschiedenis niet somber genoeg kunnen voorstellen. Die woning in de Palestri-nastraat bijvoorbeeld is veel te duur. Het pand waarin Johanna van Maarseveen woonde, in de Palestri-nastraat (en dat stond De Haan natuurlijk voor ogen), had een huurwaarde van 700 gulden per jaar, maar was in twee woningen verdeeld, met twee aparte huisdeuren. Maarseveen woonde 'huis'. De bovenetages werden bewoond door een accountant, die er ook zijn kantoor hield. Vermoedelijk betaalde ieder dus 350 gulden. Daarbij verdiende Maarseveen als gemeentearts 1500 gulden per jaar, terwijl ze ook inkomen trok uit een particuliere praktijk. Zuster Anna verdient 840 gulden per jaar. En daarvan moet ze dus 400 gulden aan huur betalen. En dat haar eerst een pracht van een voorkamer wordt voorgespiegeld, maar dat Liesbeth even later een bovenkamer of een achterkamer goed genoeg voor haar vindt, geeft ook weinig hoop voor de toekomst. Maar de lezer mag zich natuurlijk ook met de verwachting vleien dat het pension van Liesbeth een succes werd, dat de bei-

de zusters er weer helemaal bovenop kwamen en dat ze nog lang en gelukkig samen leefden.

De geschiedenis van de molen en het molenaarsgezin is een geschiedenis van verval. Leest men van Johanna die, toen ze ophield met kinderen krijgen, er nog drie over had of van Anna en haar knoetje als een *cache-misère* op haar achterhoofd, dan zou men van ellende de slappe lach kunnen krijgen. Maar de beschrijvingen van het Zaanse landschap, indringend en weloverwogen, zijn opeens vol schoonheid en liefde. Het Zaanse landschap, de molen en het huis aan de Noorder-IJdijk vormen een terugkerend motief in De Haans werk. In de roman *Pathologieën* (1908) neemt de hoofdpersoon, Johan, dodelijk bedreigd door de attenties van zijn demonische minnaar René Richell, zijn toevlucht bij 'mensen De Boer, molenaars, die hij wel kende, wonende aan de Noorder-IJdijk tussen het dorp Westzaan en het gehucht Nauerna'. 'Het huis was in de kluft van de dijk op de gewone wijze gebouwd. Het had geen twee kamers achter elkander, en dus had de ene kamer over de gehele diepte van het huis gelegen, een dubbel uitzicht'. De molenaar is dood. Johan leeft er met de bijna blinde moeder, de zoon en de dochter. Johan maakt dan 'verfijnd proza', beschrijvingen van de molen, het huis en de omgeving. In het tijdschrift *Ontwaking* publiceerde Jacob Israël de Haan in 1908 een dergelijke beschrijving:

Een molen en een huis

De molen en het huis bevinden zich aan de dijk voorbij Westzaan, naar Nauerna.

Het huis is aan de dijk gebouwd, in de diepte van de delling. Het heeft twee kamers aan wederzijde van een fraaie en weinig gebruikte deur. De diepte van het huis is één kamer. Dat is niet veel, maar het maakt het uitzicht vanaf iedere kamer dubbel fraai over de laaggelegen landen. Achter de woning liggen vele waterdoorspoelde weilanden. Vooruit heeft men gezicht op akkers met minder water en minder molens, geen weiland, maar wel bouwland.

Eén kamer van dit huis is schuins tegen de dijk ingebouwd; men komt daar binnen langs een dalende trap, en door een deur, eenvoudiger van bouw en meer in gebruik dan de bovendeur.

De molen staat los van het huis op een eilandje. Het uitzicht der molenstelling is fraaier dan het uitzicht van de dijk, en het aantal andere molens is zeer groot, maar deze beschreven molen is er de mooiste van alle.

Soms zijn de nachten in Holland zonder damp, open en hoog, maar wel met wind. Welnu: in zulk een nacht naderde ik de hoge zwarte molen, die veel werkte.

De lange en lage dorpen hadden hun lichten gelust in rust. Ik huiverde. Toen riep naast de molen een balkenvlotter luid tegen een andere.

En nog een dergelijk *fijn fragment* in De Nieuwe Gids in hetzelfde jaar:

Tussen de steden

Er is een huis aan de Noorder-IJdijk, tussen het dorp Westzaan en het gehucht Nauerna, waar ik ging rusten op de tijd, waarin het stedelijke leven mij had moede gemaakt, zonder macht en moed. Het huis is gebouwd tussen de dijk en een sloot aan de voet van de dijk, waardoor het niet breed kon worden, waardoor het slechts één kamer diep is, die daardoor dubbel licht heeft en dubbel uitzicht.

Naar voren ziet men de bouwbare kleipolders. Die hebben niet vele sloten, ook geen molens, maar wel kostbare akkers. Ik heb daar velden vol van het koolzaad gezien, die zó goud waren, dat hun gouden herinnering niet verbleekt. Ook velden van golvend graan, donkerder dan goud, maar alsof zij waren van goud, dat gebruikt was in zon.

Uit dit woonhuis aan de dijk kan men de lucht doorzien tot Amsterdam en Haarlem. Van Haarlem ziet men alleen het hoge Sint Bavohuis. Als de zon op het dak schijnt schittert dat sterrewit, en de Kerk is een heilige ster in de witte lucht in het westen.

Amsterdam is een zeer brede stad, die wij hier zien als een doffe streep van grijs, boven een witte lichte horizon. Wanneer de dag begonnen is met duister te worden, dan steken de mensen van Amsterdam meer lichten aan dan er mensen zijn. Tegen

de blauwe nachthemel doekt dan dun en geel licht, alsof in de tempel van de hemel heilig goud brandt, dat doorschijnt naar de aarde uit donkerblauwe, zijden wolken. Als de lucht tussen hemel en aarde nat, dampend is, dan is de weerschijs van de stad zo rood als een oorlog, en het is alsof de brede stad van streek tot streek verbrandt.

In beide teksten treedt een ik-figuur op, wat doet vermoeden dat De Haan inderdaad met die molen en dat huis te maken heeft gehad. Dat zou ook de genegeheid verklaren, die uit die beschrijvingen spreekt (al wordt de stijl er niet eenvoudiger om: een zin als 'en die onder stormval waar stroom hoeken omspoelt, schuimen kon, dat 't lichte zeilding hozen vol spattend water schepte' is een uurtje *close reading* waard). Het is 'het land en de streek die hij zoo liefhad, het land en de streek van ons beider kindertijd', schreef Carry van Bruggen in haar inleiding voor het boekje *Palestina*. Van de stad Zaandam hield De Haan niet bijzonder veel: 'ik heb daar gene allesbeheersende vreugden gehad, evenmin als zoveel verdriet', schrijft hij in een *fijn fragment* 'Zaandam' in De Nieuwe Gids. Maar naar de Zaanstreek had de dichter De Haan later in een kwatrijn heimwee: 'Wat zoude ik weer gaarne / Knaap zijn in het lage land langs de Zaan'... Wanneer men langs de Westzanerdijk loopt, tussen Zaandam en Westzaan, herkent men zonder moeite het molenaarshuis, dat daar nog steeds benedendijks staat (al heeft men van de

vier ramen in de voorgevel sindsdien twee gemaakt): zo precies is De Haans beschrijving. De molen, inderdaad een balkenzager, heette De Tweelingen en is in 1934 afgebrand. Achter het huis is grond aangeplempt, maar men zou er nog temet in een jol kunnen stappen en, als de kinderen Van Arkel, over en weder varen.

Een gelijkenis tussen de Van Arkels in *Ondergangen* en de werkelijke bewoners van huis en molen in die tijd, komt uit de archieven niet naar voren. Over de roman *Pathologieën* en de hoofdfiguur schreef De Haan in 1905 aan Georges Eekhoud: 'De jongen in dit boek: "Pathologiën" bestaat uit levensstukken van verschillende jongens'. Evenzo zou ook *Ondergangen* kunnen zijn opgebouwd uit verschillende elementen uit de werkelijkheid.

Een connectie met de verpleegsterswereld waarin de tweede helft van *Ondergangen* zich afspeelt, zou De Haan gehad kunnen hebben via zijn oude vriend Aletrino of via Johanna van Maarseveen, beiden gemeentearts te Amsterdam. Maarseveen was bestuurslid van de 'Vereeniging van particuliere pleegzusters te Amsterdam'. Een zuster van haar, Belia Johanna, was als wijkverpleegster werkzaam bij de Geneeskundige en Gezondheids Dienst; zij woonde bij dokter Van Maarseveen in en vertrok in 1904 naar Nederlands-Indië. Het adres van het pension dat Liesbeth in de roman op kosten van zuster Anna huurt, is het adres van Maarseveen. Maar de gegevens over de verhouding tussen de zusters stellen

ons niet in staat om die als model voor de verhouding tussen Anna en Liesbeth te reconstrueren. We weten dat het Maarseveen in 1906, het jaar dat *Ondergangen* geschreven werd, financieel slecht ging. De Haan schreef aan Frederik van Eeden: 'de goede Hans laat je groeten. We zijn beide zeer verarmd, en zij moet door hare betrekking nog eene schijn van weelde ophouden, die ons zwaar drukt'. En in de *nerveuze vertelling* 'De bloemen en de brief' (1907), waarin De Haan een 'singuliere' relatie tussen een jong jurist en een veel oudere arts, duidelijk geïnspireerd op zijn eigen relatie met Maarseveen, ter sprake brengt, heet het van de arts: 'Het was onbegrijpelijk, waarvoor zij dit huwelijk had aanvaard, welks onaangename besprekingen haar toch zeer in de praktijk hadden geschaad', zodat ons een oorzaak voor Maarseveens 'verarmen' aan de hand wordt gedaan. We constateren een parallel met de 'stille rijkdom' van zuster Anna en verzuchten met het spreekwoordenboek van Stoett: 'In andermans boeken is het duister te lezen'.

Eén ding is zeker: door de opdracht aan 'dokter Johanna van Maarseveen' ontstond de suggestie dat Maarseveen hoe dan ook iets met de inhoud van de roman te maken had. Met *Pijpelijntjes* was het in 1904 precies eender gegaan: de opdracht aan 'goede A. Aletrino' had de nieuwsgierige lezer op het spoor van Maarseveens collega gezet, niet in de laatste plaats Aletrino zelf, die toen, samen met Maarseveen, de roman had opgekocht en laten ver-

nietigen¹. Men kan dit soort opdracht omschrijven als een bittere pil voor wie er verguld mee had moeten zijn. Het zijn *decadente* opdrachten.

Achteraf kunnen wij een andere verbinding leggen tussen *Ondergangen* en Maarseveen. Augustus 1906 schrijft De Haan aan Herman Robbers: 'ik heb mijne aanstaande vrouw, die dokter is, beloofd geene "Pijpelijntjes-achtige" litteratuur meer te maken, en die belofte heb ik willen houden'. Vandaar *Ondergangen* en vandaar de opdracht. Dat is althans een mogelijkheid. Op 18 februari 1906 geeft De Haan aan Lodewijk van Deyssel een andere voorstelling van zaken: 'Ik heb het tweede deel van "Pijpelijntjes" voltooid, en nu werk ik aan een nieuw boek "Samenspanningen", ditmaal van andere geaardheid. Niet, omdat ik die van mijn vroeger werk als verkeerd heb gezien, dat mocht wat, maar enkel omdat het zoo is. Mijne kunstwerken volgen op elkander als de dagen van de week. Men kan er geene enkele overslaan, om bij een volgend te komen'. Met het boek *Samenspanningen* moet *Ondergangen* bedoeld zijn, het enige werk 'van andere geaardheid' dat we van De Haan kennen. Het woord 'samen-spanning' is een Dehaaniaans woord voor relatie of verhouding, dat ook in *Pathologieën* voorkomt; daar schrijft de demonische René Richell aan zijn slachtoffer Johan: 'Als je vader naar Holland komt, zal ik

¹ zie: *Pijpelijntjes*, Amsterdam 1982, p 7-11, en: *Open brief aan P.L. Tak*, pp 15/6 en 97

hem van onze samenspanning een volkomen juist en nauwkeurig verhaal doen'.

De overeenkomst tussen de brief aan Herman Robbers en die aan Lodewijk van Deyssel is duidelijk: *Ondergangen* is een vrouwenboek.

Onduidelijk is het ons, waarom het werk nooit als boek gedrukt en uitgegeven is. Aanstootgevend was het in elk geval niet op de manier van *Pijpelijntjes* en *Pathologieën*. Maar misschien gaf het wel aanstoot om de wijze waarop het een taboe omtrent de verhouding tussen zusjes breekt.

De roman *Ondergangen* werd in de eerste helft van 1907 afgedrukt in het tijdschrift *Ontwaking*. Dit Vlaamse blad kwam voort uit een 'avant-gardecena-
kel' te Antwerpen, een anarchistisch geïnspireerde groep waarin onder meer Victor Ressler een leidende rol speelde. En Victor Ressler kennen we als Segher Rabauw, de criticus die in maart 1905 in *Ontwaking* een sympathiserende kritiek op *Pijpelijntjes* publiceerde¹. In 1914 schreef De Haan aan deze 'Waarde Makker' met het verzoek om inlichtingen omtrent Georges Eekhoud en de geliefde Luikse Rus Victor Dmitrenko, die in het Belgische leger diende. De Haan publiceerde een aanzienlijk deel van zijn werk in dit tijdschrift *Ontwaking*: gedichten, recensies, *fijne fragmenten*, twee *zwerwerschetsjes*, een fragment uit *Pathologieën*, *besliste volzinnen*, de *nerveuze vertelling* 'De lupuslijder' en de roman

1 zie: *Pijpelijntjes*, p 20

Ondergangen. Maar men vergist zich als men achter publikaties in dit blad meer zoekt dan gebrek aan betere mogelijkheden. Zo biedt De Haan in 1908 een bijdrage aan Wiessing, de hoofdredacteur van De Groene Amsterdammer, aan: 'Mijn beleefd verzoek is dit: zoudt u de inliggende stukken willen plaatsen? Anders komen ze in een klein Vlaamsch tijdschrift, wat nogal jammer is'. Noodgedwongen, met tegenzin en spijt, publiceerde De Haan in zo'n obscuur blaadje. Ook de roman *Ondergangen* heeft hij voordien minstens aan één ander tijdschrift aangeboden. Er bestaat een brief van De Haan aan Herman Robbers, redacteur van Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, te dateren tussen februari 1906 (datum van de brief aan Van Deyssel, waarin hij aan *Ondergangen* zegt te werken) en september 1906 (want dan, vertelt hij aan Robbers, zal hij te Zwolle gaan wonen); in deze brief schrijft hij: 'mag ik u dit stuk voor uw maandschrift aanbieden? Misschien is het er plaatsbaar? Het is ook mogelijk, dat u van mij geen werk wenscht, alwas 't ook wat 't was' (het werk was immers niet *Pijpelijntjes*-achtig, niet aanstootgevend). Robbers plaatste de inzending niet, maar dat het om *Ondergangen* gaat, kunnen we afleiden uit notities die hij maakte op de brief van De Haan en die dus bewaard gebleven zijn: 'temet', 'op heden', 'schelmatig', 'gegoede naam', 'stil-en-rijk', 'droevings', 'geldsuitgaven verdwazen', 'gereed nederhield', 'sterfbaar'. Het zijn woorden en uitdrukkingen die de lezer herkent als afkomstig uit het zeven-

tiende tot eenentwintigste hoofdstuk. Onzeker blijft of De Haan alleen die stukken aan Robbers en het Maandschrift heeft aangeboden dan wel of Robbers om een of andere reden alleen uit die stukken citeerde. Maar men mag wel aannemen dat bij deze man, zelf een middelmatig stilist uit de school van Tachtig, weinig waardering bestond voor zulk op de spits gedreven taalspel, de bijzondere sensaties van de decadente literatuur. Waarschijnlijk behoorde Robbers tot diegenen die zulke taalexperimenten als *fouten* aanrekenen. Brieven van Robbers aan De Haan zijn niet bewaard gebleven. Men kan zijn bezwaren enigszins terugvinden in De Haans brieven als in een spiegel. De Haans proza wekte blijkbaar zijn 'wrevel', hij vond dat De Haan 'zulke vreemde woorden' gebruikte, hij vroeg waarom hij nieuwe woorden 'aanmaakt' (dit 'aanmaakt' is van De Haan); voorts schrijft De Haan: 'U meent, dat ik gaarne wil: "épa-ter le bourgeois" en spreekt van een: "jongensachtig standpunt"'. Andere reacties op *Ondergangen* zijn ons niet bekend, noch van Robbers noch van anderen.

De roman *Ondergangen* verscheen dus in 1907 in *Ontwaking* en niet in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift.

Wanneer men dit boek vergelijkt met het in 1904 verschenen *Pijpelijntjes*, dan ziet men hoe De Haan de traditie van de Hollandse naturalistisch-realistische school verlaat om zich aan te sluiten bij een Europese stroming die men wel als decadentisme of

decadente romantiek aanduidt. Wel demonstreert De Haan in deze beide boeken zijn meesterschap in het schrijven van dialogen, veel meer dan in zijn overige proza. De gesprekken tussen juffrouw Meks en haar gasten of die tussen Anna en Liesbeth zou men vrijwel ongewijzigd op het toneel of in een t.v.-stuk kunnen overnemen; wel zullen dan de dialogen uit *Ondergangen* iets pittiger blijken zelfs dan de gesprekken tussen Joop en Sam. Een groot verschil met het uit losse schetsen aaneengeregen *Pijpelijntjes* vormt de structuur van het verhaal van *Ondergangen*. De zorgvuldig wurgende beschrijving van de relatie tussen Anna en Liesbeth vertoont meer overeenkomst met *Pathologieën*, waarvan de ondertitel *De ondergangen van Johan van Vere de With* de titel van die andere roman al in zich draagt. Een verschil met *Pathologieën* is dan weer het ontbreken van de 'demonische' dimensie, die *Pathologieën* wèl verbindt met de nerveuze vertelling 'Over de ervaringen van Hélénius Marie Golesco' (gepubliceerd in 1907). Naast *Pathologieën* lijkt *Ondergangen* meer een psychologische studie, een kunstvol ingericht martelkamertje waarin de lezer wordt uitgenodigd enige tijd zijn zenuwen op de proef te komen stellen.

We kunnen niet goed uitmaken of *Pathologieën* vóór of ná *Ondergangen* is geschreven, waarschijnlijk zowel het een als het ander. In 1905 kreeg Frederik van Eeden het al ter lezing aangeboden en in februari 1906 blijkt De Haan het in 'type-afdruk' naar Lodewijk van Deyssel gezonden te hebben, maar als

Van Deyssels tijdschrift *De XXe Eeuw* onder de naam 'fijne fragmenten' stukjes uit *Pathologieën* opneemt, dan zijn die in de boekuitgave van 1908 niet te vinden. Ook de samenvatting van de inhoud, die De Haan in 1905 aan Georges Eekhoud stuurt, klopt niet met de boekuitgave: volgens De Haan wordt de hoofdfiguur, Johan, 'na enormen zielsstrijd' gek, in het boek pleegt hij zelfmoord. Men vindt in het boek ook een stuk terug uit een beschouwing die De Haan in mei 1907 in *De Amsterdammer* gepubliceerd had; het gaat om de uitspraak: 'iedere moordenaar is een sympathiek mensch', waar toen in en buiten De Groene veel om te doen is geweest en die als een boutade van René Richell in *Pathologieën* terugkeert: 'ik vind iedere moordenaar een sympathiek mens'. Men mag aannemen dat in het boek het weekblad wordt geciteerd en niet omgekeerd. Met andere woorden, aan *Pathologieën* is De Haan blijven werken, ook ná de voltooiing van *Ondergangen*.

Beide boeken beginnen met een opdracht, voorafgegaan door een citaat van Catullus: 'Aan wie zal ik dit aardige nieuwe boekje eens opdragen?' In *Pathologieën*, waar Georges Eekhoud de uitverkorene is, vervolgt het citaat: 'Aan jou, vriend, want jij placht immers te menen dat mijn beuzelingen iets betekenen'. In *Ondergangen* ontbreekt dit vervolg. Georges Eekhoud, die een voorrede voor *Pathologieën* schreef, vond Jacob Israël de Haan 'een uitmuntend letterkundig kunstenaar'. Johanna van Maarseveen daarentegen, als we in de doktersfiguur

uit de *nerveuze vertelling* 'De bloemen en de brief' een parallel met haar mogen veronderstellen, dacht daar anders over: 'mijn letterkundig werk vindt ze ontzettend slecht', aldus haar aanstaande echtgenoot.

Toelichting verdient tenslotte nog de geheimzinnige figuur van Ninon de Tinan, wier logeerpartij te Amsterdam zoveel van Anna's geld verslond. Zij werd ontleend aan *L'Exemple de Ninon de Lenclos, Amoureuse* (1898), roman van Jean de Tinan: een vrouw van liefde (zou Couperus zeggen) die meende dat 'la vie la plus artificielle était celle qui renfermait le moins d'illusions et le plus de bonheur'... De schedel van Ninon stond in de salon van de Franse koningin, die daar soms een half uur in meditatie bij doorbracht. De Parijse auteur-dandy Jean de Tinan (1874-1898) gold als de vertegenwoordiger bij uitstek van een nieuw levensgevoel, het *Fin de siècle*. Door het opvoeren van de figuur van Ninon de Tinan gaf De Haan, ietwat nadrukkelijk en ook een beetje naïef, een vingervijzing naar de decadente literaire stroming waarmee hij zich verwant voelde.

Rob Delvigne
Leo Ross